

Вступ

Специфічним періодом в історії православ'я на землях Речі Посполитої є час правління Владислава IV. У цей період Православна Церква, що діяла поряд із визнанням уніатським, яке швидко розвивалося, повернула собі, щоправда лише на короткий час, свій розквіт. Цьому сприяли як зміна політики польської влади щодо православних після смерті Сигизмунда III, так і діяльність керівника тогочасної Православної Церкви в Польщі митрополита Петра Могили. Однак цей період ще недостатньо досліджений в історичній науці. Якщо історія православ'я в Речі Посполитій до 1632 року детально висвітлена в праці Казимира Ходиніцького „Православна Церква і Річ Посполита” (Варшава, 1934), а пізніший період — у дослідженні Антонія Міроновича — „Православ'я та Унія за часів панування Яна Казимира” (Бялосток, 1996), то для 1632—1648 років є лише дисертація Януша Дзенгелевського „Про толеранцію для підкорених. Релігійна політика Речі Посполитої в період панування Владислава IV” (Варшава, 1986). Зміст моєї книжки визначили дві важливі події: смерть Сигизмунда III у квітні 1632 року та смерть православного митрополита Петра Могили. Ці дві події значно вплинули на долю Православної Церкви в Речі Посполитій. Відсутність королівської влади після смерті Сигизмунда III надала православним можливість розпочати посилені спроби для повернення всіх прав їхній Церкві. Завдяки тому, що ці намагання зустріли прихильне ставлення нового володаря, православ'я знову стало повністю легалізованим релігійним визнанням і отримало можливість відбудувати свою давню ієрархічну структуру. Так розпочався короткий період розквіту не-уніатської Церкви в Польщі, настанню якого Церква завдячувала старанням видатної особистості — митрополита Петра Могили. На жаль, Могила не мав рівного собі наступника, бо коли він помер на початку 1647 року, керована ним Церква почала поступово занепадати. Це збіглося із зростанням незадоволення козаків, що переросло у повстання під проводом Хмельницького. Тому і період з 1647 року належить уже до іншої епохи в історії православ'я в Речі Посполитій.

У цій праці вжито деякі терміни, які можуть викликати застереження щодо способу їх трактування. Щоб уникнути подібних застережень, пояснюю, що лише до православ'я належать назви „неуніати” та „дизуніати”. Натомість уніати можуть мати назву „греко-католики” або „католики грецького обряду”. Щодо православних, як і стосовно уніатів, можуть бути вжиті такі терміни як „Грецька Церква”, „Східна Церква”, „Руська Церква”. Назва „владика” може означати як єпископа православного, так і уніатського, як подібно до традицій обох цих визнань їм властива назва „монастир” (власне монастир грецького обряду) і „архімандрит” та „ігумен” (керівники монастирів). Поруч з латинськими відповідниками назв святинь і братств використано також термінологію,

яка використовується в Православній Церкві, наприклад, Об'явлення Господнього — Богоявленський, св. Михайла — Михайлівський.

Історія православ'я в Речі Посполитій віддавна викликала інтерес як у російських та українських, так і у польських істориків. Для досліджуваного періоду основне значення мають праці російських істориків — митрополита Макарія і Стефана Голубєва. Заслуга цих істориків полягає у нагромадженні багатого фактографічного матеріалу. З іншої позиції розглядав історію Православної Церкви український історик Михайло Грушевський, котрий аналізував її в поєднанні з історією козацтва та політично-суспільними змінами на українських землях, які входили до складу Речі Посполитої.

Серед польських істориків, які досліджують історію польської Церкви, заслуговують на увагу праці Януша Еолійського, Людоміра Беньковського, Антонія Міроновича та Маріана Бендзи. Окреме місце займає праця Яна Дзенгелевського „Про толеранцію для підкорених...”. У цій праці детально показано конкретні чинники, які вплинули на формування взаємних стосунків між Річчю Посполитою і Православною Церквою у 1632—1648 роках. Ситуація православ'я показана в ній на тлі юридичного статусу визнавців протестантизму.

Джерела, придатні для дослідження історії православ'я в Польщі, походять переважно ще з XIX століття. Серед інших у цій праці використано тексти, вміщені у VI томі в I частині „Архива Юго-Западной России” (Київ, 1883), виданого російською Археографічною Комісією в Києві. Власне цей том повністю присвячено міжконфесійним стосункам. Доробок Київської Археографічної Комісії доповнили матеріали, зібрані археографічними комісіями Петербурга і Вільна. Видання усіх трьох осередків містять багате зібрання документів про історію Церкви на руських землях Речі Посполитої. Серед цих документів є акти про заснування Церкви, витяги із земських та міських книг, які належать до справ Православної Церкви, успадковані документи, королівські укази, постанови комісії у справах поділу церковних об'єктів у 1635—1645 років, розпорядження старост і органів міської влади щодо питань вірування.

Для висвітлення суперечки, яка велася в сеймі Речі Посполитої в 1632—1633 роках і пізніше щодо легалізації Православної Церкви, особливо корисний щоденник Альбрехта Станіслава Радзівілла⁰, інформацію якого доповнюють щоденники сейму, зібрані в „Приложениях” до 1-го тому праці Стефана Голубєва „Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники” (Київ, 1883). Дослідженню юридичного становища Православної Церкви допомагають також і положення конституцій сейму, надруковані в III та IV томах видавництва „Volumina Legum” (Санкт-Петербург, 1859).

Книга складається з п'яти розділів. Перший розділ присвячений висвітленню (у загальних рисах) ситуації, в якій знаходилася Православна Церква в Польщі безпосередньо після оголошення Берестейської унії. Завдяки цьому можна було чіткіше показати причини, які вплинули на

зміну ставлення владних структур Речі Посполитої до уніатів після 1631 року. Для православ'я особливо важливими були роки 1632—1633, коли діям православних за повернення їх Церкві усіх прав сприяли тогочасні сейми: конвокаційний, елекційний і коронаційний. Тим подіям присвячено другий розділ. Результатом діяльності православних стала повна легалізація Православної Церкви та визнання її ієрархії. З того часу православ'я могло вже розвиватися в нових, більш сприятливих політичних умовах. Власне третій розділ містить узагальнену характеристику становища Православної Церкви в 1632—1646 роках. У цьому періоді значний вплив на функціонування Православної Церкви мав Петро Могила, діяльності якого присвячений окремий розділ моєї книги.

РОЗДІЛ 1

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ В 1596-1631 РОКАХ

Проголошена 19 жовтня 1596 року в Бресті церковна унія не привела до об'єднання з Римом усіх православних, які проживали в Польщі. Вірними константинопольському патріарху залишилися лише два єпископи: львівський та перемиський. Завдяки тому на першому етапі свого функціонування унія не охопила львівської і перемиської єпархії. Проте виявилось, що на інших теренах, де проживали русини, також були противники унії: деякі монастирі та релігійні братства, які об'єднували шляхту і міщан. Особливо сильний центр антиуніатської опозиції постав на Волині саме завдяки впливові місцевого магната Костянтина Острозького, котрий також висловився проти об'єднання православних з Римом.

Приєднання до унії більшості руських єпископів на чолі з митрополитом позбавило Православну Церкву в Польщі її власної ієрархії. Православні були не в змозі цьому зарадити. Щоправда, вони відмовилися підкорятися уніатським єпископам і навіть юридично позбавили їх церковних посад, але не мали можливостей реалізувати ці рішення практично. Бо до цього часу руських владик призначав і затверджував король. Він міг також і позбавити їх цих посад. Але Сигизмунд III підтримував уніатських єпископів, тому і не хотів впроваджувати в дію рішення, прийняті православними. Навпаки, він вважав усі прийняті ними рішення неправомочними. Натомість був готовий підтримати намагання уніатської сторони усунути з посад ієрархів, вірних Константинополю. З цією метою король наказав оголосити в усіх установах постанову уніатського духовенства про анафему та позбавлення посади тих духовних осіб, які не хотіли приєднатися до Католицького Костелу. Однак це не викликало якихось серйозних наслідків⁶. Король мусив зважати на думку православної шляхти, яка підтримувала львівського та перемиського єпископів. Вжиття будь-яких репресивних заходів проти владик могло б

призвести до заворушень у державі. Однак така ситуація для польської влади була небажана, зокрема через конфлікт зі Швецією, який розпочинався.

Підписання унії з Римом було несхвальне прийняте не тільки православними в Речі Посполитій. З цього факту був незадоволений також константинопольський патріархат. Тому там були вжиті заходи щодо обмеження впливу унії. Особливо активну діяльність розпочав александрійський патріарх Мелецій Пігас, який намагався через своїх посланців підігравати опір проти унії серед православних на території Польщі. Крім цього, він зробив спроби замінити уніатських єпископів православними владиками. Цим мали зайнятися три визначені ним екзархи: єпископ львівський Гедеон Балабан, єпископ перемиський Михайло Копистенський та найвідоміший світський визнавець православ'я Костянтин Острозький. Ці екзархи мали найвищу владу в польській Православній Церкві до часу обрання нової, повної ієрархії.

Для того, щоб обрати нових православних єпископів, потрібно було раніше отримати дозвіл короля. Крім цього, необхідно було переконати його відібрати бенефіції у тих владик, які приєдналися до унії. До прийняття таких рішень зобов'язати короля міг лише сейм. Тому власне православна шляхта намагалася переконати парламент прийняти її вимоги у справі релігії. У цій справі православним надали допомогу і євангелісти. У 1599 році дійшло навіть до спільного з'їзду православних і протестантів у Вільно. Незважаючи на це, до 1603 року визнавці православ'я не мали жодних успіхів. Навпаки, король намагався виявити свою прихильність до уніатів. Він приймав навіть певні рішення, що відповідали їхнім інтересам. Наприклад, король розпорядився усунути з посад православних архимандритів: печерського і супразького. Позбавлення Печерської Лаври викликало у православних протест. Незадоволення православних збіглося із нападом шведів на Інфлант в 1600 році. Тому Сигизмунд III, незважаючи на те, що він підтримував уніатів, змушений був зробити поступки для православних. Перший успіх противники унії мали в 1603 році, коли король відібрав в уніатського митрополита Печерську Лавру. У 1605 році Сигизмунд III був змушений піти на ще більші поступки для православних і на прохання Костянтина Острозького та його сина Януша віддав Печерський монастир православному архимандриту Єлісею Плетенецькому. Щоб компенсувати ці вимушені поступки, володар, що гаряче підтримував унію, позбавив усіх прав і взагалі будь-яких можливостей існування православної церковної ієрархії. Тим він підтвердив запропонований йому ще в 1605 році уніатським митрополитом документ Сигизмунд I з 1511 року, який надавав митрополитові повноту влади над усіма християнами грецького обряду, які проживали в Польщі. Цим Сигизмунд III визнав, що єдиною легальною владою Грецького Костелу в Польщі є уніатська ієрархія на чолі з митрополитом Почаєвським, і тільки йому належить юрисдикція над усіма визнавцями східного християнства (а тому також і над

православними, які до тих пір не приєдналися до Католицького Костелу). Проте затвердження цього документа не призвело до ліквідації Православної Церкви, яка, щоправда, втратила юридичне визнання, але залишилася діючою фактично. Православ'я в Речі Посполитій впало до рангу протестантського визнання, яке не мало жодного правного обґрунтування, крім ухвали Сандомирської конфедерації.

Час показав, що Сигизмунд III попри все мусив зважати на настрої, які панували серед православної шляхти. Ця шляхта, хоч і не була в змозі самостійно відтворювати права для своєї релігії, однак своє незадоволення виражала у приєднанні до опозиційних рухів, скерованих проти короля. Одним з них був бунт Зебжидовського в 1606—1609 роках. Сигизмундові III не залишалося нічого іншого, як шляхом поступок релігійного характеру перетягнути їх з ворожого йому табору, тим більше, що сама ідея бунту не була популярною серед руської шляхти. Власне сейм 1607 року приніс православним перший вагомий успіх. Зокрема, у прийнятій в той час конституції король обіцяв, що «посади і добра духовні» не буде надавати нікому іншому, як тільки «людям шляхетним народу руського мєре (тобто чистої) релігії грецької». Церковне майно, що було забрано у Православної Церкви, могло бути їй повернено через суд, за винятком деякого майна, переліченого окремо. Церковним братствам залишили їх привілеї і права. Судові процеси та вирoki щодо духовних осіб підлягали касації.

Ця конституція вперше від часу проголошення Берестейської унії визнавала права неуніатської грецької Церкви, хоча поза словом *мєре* не визначила докладніше, що йдеться про Церкву, яка не визнає патронату Папи. Мабуть, не випадково забракло в ній формулювання про те, що йдеться про православних. Король, підтримуючи унію, виразно уникав будь-яких зобов'язань щодо визнавців православ'я. А згаданий вислів «*мєре*» (чиста грецька релігія) не мав бути інтерпретований на користь неуніатів. Бо для католиків чистою грецькою релігією було визнання уніатське, вільне від схизматичних хибних догматів. Натомість православні могли назвати «чистою» лише свою релігію, не засмічену уніатськими новинками. Сигизмунд III мусив прийняти першу інтерпретацію, хоча до кінця свого панування не надав номінації жодному православному єпископові. Не становив винятку навіть львівський єпископ Євстахій Тисаровський, котрий хоча і став православним владикою, однак перед отриманням номінації пообіцяв, що перейде до унії.

Якщо постанови сейму 1607 року мали на меті заспокоїти настрої православних громадян Речі Посполитої, то конституція 1609 року могла мати значно ширший відгук. У 1609 році відбувся похід польських військ на Москву. Сигизмунд III намагався посісти владу в Росії. Російські можновладці Були навіть готові на це погодитися, ставлячи, однак, умову, щоб не були порушені права православної релігії. Проте якщо польський володар хотів отримати довіру росіян, він змушений був довести, що в його державі не робиться жодної кривди православним. З огляду на те, що

стосунки між унією та православ'ям розвивалися не надто гармонійно, потрібно було вчинити якісь юридичні поступки для неуніатської Церкви. Йшлося також про зміцнення миру в державі і про отримання підтримки православних у поході на Москву. Тому-то постанова сейму 1609 року наголошувала, щоб уніатське духовенство не перешкоджало неуніатам вільно і спокійно обіймати духовні посади та отримувати належне тим посадам майно. У порівнянні з попередньою (1607 р.) ця конституція виразно уточнювала, про яке визнання йдеться, і відрізняла старання уніатів від тих, хто унії не визнавав.

Незважаючи на прихильність, яку виявляв до уніатської ієрархії Сигизмунд III, до підпорядкування Риму усіх православних у Польщі не дійшло. Цьому на перешкоді став опір самих православних, керований двома єпископами та світським магнатом. Силою притягнути опонентів до унії було неможливо, тому що Це суперечило традиціям і устрою Речі Посполитої. Однак ані єпископи, ані Острозький не були вічними. Отже, королю залишалося лише чекати моменту, коли у визнавців православ'я не буде вождів такого рангу, як дотепер, і коли ідея єдності з Католицьким Костелом стане серед них більш популярною. Уже в 1607 році помер владика львівський Гедеон Балабан, який не визнавав унії. Православні в той час довіряли королеві і не піддавали сумніву його право призначати на посади. Використовуючи це право, Сигизмунд III віддав вакантну посаду єпископа Тисаровському. Новий владика ще перед отриманням призначення обіцяв вірність унії. Володар міг сподіватися, що в такий спосіб йому вдасться отримати ще одну руську парафію. Однак так не сталося, бо новопризначений швидко відмовився від зв'язків з унією і прийняв посвячення від православного митрополита молдавського. Хоча дії нового єпископа не могли отримати схвалення короля, однак до скасування призначення не дійшло. Завдяки конституції 1609 року Тисаровський зберіг належні йому як єпископу маєтки і виконував свої функції протягом всього часу панування Сигизмунда III. Коли ж у 1610 році помер другий православний єпископ Копистенський, король продемонстрував більшу обережність і довірив перемишлянську кафедру такому кандидатові, який після отримання призначення залишився вірний унії.

Втрату для православних перемиського єпископата випередила смерть їх світського вождя, князя Костянтина Острозького в 1608 році. З того часу не знайшлося нікого, рівного йому за громадською позицією, хто міг стати на чолі антиуніатської позиції. Навіть син Костянтина Януш встиг раніше прийняти католицизм. Зрештою, так робило багато руських панів. Вплив православ'я серед шляхти дедалі більше спадав. Перед Православним Костелом у Речі Посполитій вимальовувалася перспектива цілковитого занепаду, до якого, однак, не дійшло. Тому що православ'я знайшло собі нового захисника серед козаків. Козаччина в своїй основі була релігійно індиферентна, однак вона мала зажилі стосунки з сусіднім Києвом та київським руським духовенством, яке не визнавало унії. Завдяки

агітації київського духовенства ворогами унії стали також і козаки. З панівними серед запорізького війська настроями змушена була рахуватися влада Речі Посполитої, яка потребувала цього війська для охорони кордонів держави. Особливо необхідними виявилися козаки під час війни з Росією в 1617—1618 роках. Отже, щоб заохотити їх для участі в цій війні та уникнути заворушень у державі, Сейм у 1618 році гарантував визнавцям православ'я право вільного відправлення обряду.

Прихильність, виявлена до козаків, надихнула їх до такої міри, що вони взялися до відбудови православної ієрархії в Речі Посполитій. Все ж ініціатива пішла від константинопольського патріархату, особливо зацікавленого в поверненні свого впливу в Польщі. У 1618 році, ще під час польсько-російської війни, до Москви поїхав єрусалимський патріарх Теофан, який мав провести посвячення нового патріарха Росії.

Константинопольський патріарх наділив Теофана і правом висвячення єпископів та митрополитів у країнах, котрі лежать на трасі його подорожі. Коли патріарх єрусалимський в 1620 році повертався з Москви через Київ, він зайнявся також поверненням ієрархії Православній Церкві в Польщі. Допомогли йому в цьому козаки. Після війни з Росією, в якій вони мали особливі заслуги, козаки почувалися в Києві настільки впевнено, що надали Теофану без згоди і відома влади Речі Посполитої можливість висвятити шістьох єпископів та митрополита. У такий спосіб була повністю відбудована православна ієрархія. Здійснено це було так, як раніше на Русі було неможливо. Передусім обминули особу володаря, якому належало право призначати православних владик, у зв'язку з чим нові ієрархи не отримали жодних бенефіцій, які належали їм згідно з посадою. Це був факт, якого досі в тогочасному православному світі не було: утворився Костел, незалежний від світської влади.

Король, коли довідався про починання Теофана, потрактував це як порушення прав володаря, і як факт, ворожий щодо польської держави. Проте ані козаків, ані новопосвячених владик кара не спіткала. На такий перебіг подій вплинула тогочасна політична ситуація. Почалася війна з Туреччиною. У жовтні 1620 року польські війська зазнали поразки під Цецорою. Допомога козаків виявилася необхідною; отже, карати їх було неможливо. З огляду ж на запорізьке військо відмовилися і від репресій щодо православних ієрархів. Зрештою, карати єпископів було складніше тому, що більшість з них мала свої резиденції в монастирях на Україні, в безпосередньому сусідстві від козацьких куренів. Тому король старався лише, щоб нові єпископи не потрапили в центр Речі Посполитої, де своєю діяльністю могли зменшити вплив унії. Він наказав усім місцевим урядовим органам не впускати в міста православних владик. Зрештою, побоювання короля виявилися слухними. Бо в результаті діяльності православного архиєпископа полоцького, Смотрицького, посилилася опозиція до місцевого уніатського владика, Кунцевича, в результаті чого останній був убитий.

Незважаючи на те, що смерть Кунцевича викликала в громадськості Речі Посполитої неприязнь до православних, у релігійній ситуації країни нічого не змінилося. Надалі унія не охоплювала всіх русинів. Проти неї виступали козаки. Діяльність уніатських ієрархів будила неспокій в державі. Навіть не всі католики підтримували Унію, бачачи її слабкість і негативні наслідки, які вона приносила, поділяючи суспільство і нервуючи козаків. Найпростішим виходом зі становища в той час було б надання православ'ю повноти прав і визнання ієрархії, вірної Константинополю. Але це дорівнювало б ліквідації унії, чого не бажали допустити ані уніатські ієрархи, ані король. Тому їм залишався єдиний вихід: намагатися прихилити до унії православну ієрархію, призначену Теофаном. Ініціативу в цьому напрямку виявив Сигизмунд III вже на сеймі 1623 року, але без ефекту. Православні єпископи не хотіли погодитися на умови, які їм було запропоновано. Справа нової унії була відкладена. Тим часом для Польщі з'явилася нова небезпека ззовні. У 1625 році розпочалася нова війна із Швецією. На ведення бойових дій потрібні були кошти. Король звернувся з проханням про гроші не тільки до шляхти, а й до духовенства. Ухвала сейму 1628 року зобов'язувала до пожертвувань на війну як католицьке духовенство обох обрядів, так і духовенство православне. У зв'язку з цим король навіть дозволив православному духовенству зібрати синод у Києві⁵³. Сигизмунд III, напевно, сподівався, що цей з цим король навіть дозволив православному духовенству зібрати синод у Києві. Сигизмунд III, напевно, сподівався, що цей з цим король навіть дозволив православному духовенству зібрати синод у Києві. Сигизмунд III, напевно, сподівався, що цей з'їзд стане кроком до порозуміння між православними та уніатами, однак цього не сталося. Навпаки, зібране в Києві духовенство вороже поставилося до ідеї унії, пропонованої в той час Смотрицьким. Отже, синод спричинився радніше до консолідації сил, які противилися порозумінню з уніатами. Київський з'їзд виразно свідчив про те, що влада Речі Посполитої не тільки не переслідувала православних єпископів, але наданням дозволу на скликання синоду дозволила розвинути діяльність, пов'язану з виконанням релігійних функцій. Правда, король і уніатські єпископи надалі спрямовували зусилля на приєднання Православної Церкви до Костелу, однак їх старання не мали успіху. На черговому, легальне скликаному в Києві синоді в 1629 році, православні висловилися проти унії. Цього разу вагомим чинником було вороже щодо католицизму ставлення київської шляхти і козаків; до них приєдналися також і єпископи. Король не лише змушений був з цим погодитися, але пішов на подальші поступки для православних. У 1629 році він затвердив київське православне церковне братство, а через два роки погодився з вибором нового нелегального православного митрополита Ісайї Копинського. Вибори відбулися завдяки підтримці козаків. Сигизмунд III дуже прагнув усунути козаків від проведення цих виборів, але, побоюючись заворушень у Києві, наказав місцевому воєводі за будь-яку ціну уникати кровопролиття. Бо відбувалося

це одразу після повстання Тараса Федоровича. Православні скористалися із сприятливої кон'юнктури і забезпечили своїй церковній ієрархії постійний статус існування. Ця ієрархія дочекалася смерті Сигизмунда III та зміни політики польської влади щодо православ'я.

РОЗДІЛ II

БОРОТЬБА ЗА ЛЕГАЛІЗАЦІЮ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В 1632-1633 РОКАХ

Православні намагалися легалізувати свою Церкву протягом усього періоду панування Сигизмунда III, починаючи від моменту підписання Берестейської унії. Однак вони зустрічали постійний опір короля. Він, можливо, поступився б, якби його до цього змусив парламент. Але завдяки католицькій більшості в сеймі і парламенті король міг не побоюватись виникнення такої ситуації. Особливо він міг розраховувати на сенат, де засідали найвищі духовні особи Римо-католицького Костелу в Польщі, і де православна спільнота не мала своїх представників. Натомість представники православної шляхти були в посольській палаті. Отже, посольська палата могла слугувати їм як арена боротьби за права Православної Церкви. Проте православним послам потрібна була підтримка парламентаріїв інших конфесій. З огляду на те, що виступи православних були скеровані проти домінування Католицького Костелу, підтримати їх могли протестанти, котрі також прагнули вберегтися від цього домінування, їх підтримка була тим цінна, що протестанти засідали і в сенаті.

Представники православних і протестантів не становили, однак, більшості в парламенті. Для забезпечення інтересів обох визнань при прийнятті рішень сейму іновірцям (православним і протестантам) потрібна була підтримка хоча б частини католицьких послів. Таку підтримку іновірці могли отримати, використовуючи непорозуміння, які були всередині католицького табору. Бо частина католицької шляхти прагнула обмеження надмірних привілеїв католицького духовенства.

Про повернення всіх прав Православній Церкві дбали не лише члени посольської палати. Були спроби здійснити тиск на короля та на парламент ззовні. Такі дії чинила православна шляхта, зосереджена у зв'язку з воєнними подіями в армії.

Поважною мілітарною силою могли бути також і козаки, які все голосніше нагадували про виконання вимог православних. Про права свого визнання вони нагадали на першому сеймі 1632 року, який став одночасно і останнім за часів панування Сигизмунда III. Сейм цей відбувався в березні. Тоді козаків представляли два делегати, які домагалися від короля залагодження напруженої ситуації в релігійному питанні, як він і обіцяв на попередньому сеймі. Для козаків це було рівнозначно затвердженню

нелегальних православних єпископів на їх посадах. Делегати скаржилися на кривди, які були заподіяні православним у різних куточках Польщі.

У відповіді козакам король не висловив відверто свого негативного ставлення до православ'я, але намагався піддати сумніву правильність їх претензій. Передусім він скасував право подавати такого типу скарги. У разі, коли делегати нарікали на важке становище православних у Литві, король закидав їм втручання у справи Великого Князівства Литовського. На думку короля, говорити про цю справу могли лише представники шляхти. А коли з боку литовської шляхти не було чути таких скарг, то нарікання козаків король визнавав безпідставними. Сигизмунд III твердив, що переслідувань за вірування в його державі немає. Але, щоб не нервувати козаків, він обіцяв нагадати уніатському духовенству, щоб не чинили жодних кривд православним. Після смерті короля козаки не були переконані, чи він справді хотів показати їм свою добру волю.

Смерть Сигизмунда III (30 квітня 1632 р.) створювала як для православних, так і для інших некатоликів можливість розпочати політичні дії у справі до тих часових конфесійних стосунків. Розпочиналося безкоролів'я. Це був у Речі Посполитій найбільш сприятливий час для початку дій, які були неможливі в період панування померлого володаря. Вирішальний голос у релігійному питанні міг тепер мати парламент, на що сподівалися православні. Перед ними відкривалися шанси покращання становища їхньої Церкви. Але використання цих шансів великою мірою залежало від налагодження стосунків усередині Православної Церкви.

На порозі безкоролів'я керівників православ'я розділили тактичні розбіжності, які виникали з різного ставлення їх до Речі Посполитої. Однак мета в них була одна: повернути Православній Церкві права і статки, які вона мала до 1596 року, тобто *de facto* ліквідувати унію. Не визнані державною владою єпископи на чолі з митрополитом Ісайєю Копинським вважали, що православні повинні домогтися повної ліквідації унії навіть шляхом збройної боротьби і власне під час безкоролів'я, у разі поразки, просити царя про визнання їх своїми підданими. Натомість керівники шляхти і частина духовенства (переважно шляхетського походження) на чолі з архімандритом Печерської Лаври Петром Могилою, захоплені устроєм Речі Посполитої і польською культурою, мали наміри повернути давні права легальним шляхом, вважаючи компроміси за необхідні. Вони пов'язували при цьому великі надії з особою королеви Владислава, єдиного серйозного кандидата на трон, який також був зацікавлений у пошуку нових рішень релігійного питання .

Отже, розпочалася боротьба за схиляння православної спільноти до тієї чи іншої концепції, її головною віссю було намагання перетягти на свій бік козаків. Навесні 1632 року ситуація на Дніпрі була досить складна. Цілу зиму тривала мобілізація нерестрових козаків у похід на Сіверщину. Але неприхильність березневого сейму, а потім смерть короля зупинили запланований похід у московське царство та лишили військо бездіяльним.

Козаки, які рвалися до бою, надто піддавалися впливу агітації «старців» Копинського. На чолі козацьких підрозділів тоді знаходилися люди, які були лояльні до Польщі, прагнули зміцнення власних позицій серед козаків при допомозі польської влади. Старійшинам вдалося опанувати ситуацію. На радах на Росаві (30—31 травня 1632 року) і в Притулках (9 червня того ж року) вони переконали козацьку громаду, що треба спершу звернутися з проханням до Речі Посполитої про виконання вимог релігійного характеру, і лише тоді, коли б вони не були виконані, обіцяли вишукати інші способи задоволення православних одновірців. Також постановили вислати на місцеві сейми українських воєводств та до сенаторів листи, в яких містилася б погроза війни на захист православ'я.

Вісті про татарську небезпеку дозволили старійшині козацького війська Запорізького Івану Петражинському-Кулазі вивести полки в поле і запровадити в них військову дисципліну. Таким чином, козаки були віддалені від головних агітаційних осередків Копинського, однак при цьому вони залишилися чинником натиску на правлячі кола в державі. Кулага привів своє військо до брацлавського і волинського воєводств та розмістив його по королівських і шляхетських маєтках. Перехід козацьких військ перетворився на маніфестацію. Щоправда, козаки віддалилися від Києва і Копинського, але наблизилися до Варшави та теренів, на яких розташовані були маєтки уніатських єпископів (луцького, пінського, володимирського, холмського та перемиського). Козацький гетьман мав тоді під своїм командуванням кілька десятків тисяч вояків (сам він говорив про 16 тисяч). Кулага повідомив, що буде стояти на зайнятих позиціях до тих пір, поки козацька делегація не повернеться з конвокаційного сейму (першого сейм) періоду безкоролів'я). При цьому він листувався з місцевими магнатами, а для більшого враження за допомогою свого війська здійснював тиск, виявляючи ласку і протекцію одним маєткам або даючи спробувати «всієї приємності» козацьких постой — іншим. Наприклад, пошаною козаків користувалися князі Заславські. А до майна руського воєводи, гетьмана Любомирського та родини Сенявських козаки ставилися безжально. Цей маневр та погрози козацьких старшин на адресу сенаторів, сеймів і в інструкціях делегатам на конвокацію дозволили православній шляхті здійснювати значний тиск як на католицьких співгромадян з українських воєводств, так і на правлячі кола.

Вирішальний вплив на майбутню долю православ'я в Польщі могла мати також участь православних послів у засіданнях конвокаційного сейму. Ці послі могли бути обраними лише від тих воєводств і земель, де православна шляхта була чисельнішою. Власне там постулати православних під час засідань місцевих сеймів, які передували конвокаційному сеймові, а потім і наступним сеймам, втілювалися в рішеннях сеймів та в інструкціях, які давалися послам на сейм.

Конвокаційний сейм мав розпочатися 22 червня 1632 року. Наприкінці травня і на початку червня відбулися передконвокаційні місцеві

сейми. Православні мали успіх у Луцьку (сейм волинського воєводства). Постанови на цьому сеймі обговорювалися протягом тижня. Нунцій Онорато Вісконті визнав результати волинського сейму за найбільшу поразку уніатсько-католицького табору. Незважаючи на те, що на тому сеймі були присутні і поважні католики, такі, як могутні Заславські (Єжи, як маршалек, керував сеймом), волинський воєвода Адам Олександр Сангушко, Януш Вишневський або Чарторизькі, проте прийнята інструкція зобов'язувала послів, щоб вони передусім домагалися задоволення грецької релігії (православної), погрожуючи (коли б на конвокації не дійшло до покращання становища Православної Церкви), що всі волиняни не будуть брати участі в елекції. Кияни також «задоволення» грецької віри ставили як умову, яка дозволить їхнім послам висловити згоду на закриття засідань конвокаційного сейму. Подібне рішення ухвалила шляхта брацлавського воєводства та деяких повітів В. Кн. Литовського.

«На таку багатообіцяючу підтримку громадської думки зі східних земель Речі Посполитої вимог православних вплинуло багато чинників:

а) значний відсоток визнавців православ'я серед загалу шляхти;

б) побоювання козацько-селянських бунтів та прихід козаків на Брацлавщину могли свідчити, що декларації козацьких послів про готовність почати збройну боротьбу за віру, якщо давні права Православної Церкви не буде повернено законодавчим шляхом, не є голослівними;

в) непопулярність унії серед шляхти, зокрема на теренах, де люди залишалися вірними православної вірі».

Серед представників шляхти з українських земель православні мали вирішальну перевагу. З шести послів з Луцька лише один був беззаперечним католиком. Серед чотирьох послів брацлавського воєводства три були православними.

Там, де впливи православних не були сильними, вони мушили покладати надію на допомогу протестантів. Іновірці (православні та протестанти) мали у своїх делегаціях представників майже всіх (крім мазовецького повіту) земель і повітів Речі Посполитої. Багато міг тут зробити завдяки своїм впливам литовський гетьман Христофор Радзівілл, якого просив про допомогу перед конвокаційним сеймом архімандрит Печерського монастиря Петро Могила. Прибічниками Христофора Радзівілла були майже всі литовські дисиденти, і не тільки вони. Старанно виконували його накази і численні католики, пов'язані родинними стосунками або з самим гетьманом, або з його найближчими споборниками чи ті, які прилучилися до Радзівілла для власної кар'єри.

Православні також пробували проводити агітацію серед послів та сенаторів. Цьому мала слугувати видана Віленським братством брошура під назвою: «Синопис або короткий опис прав, свобод та вольностей (...) народу руському, під послухом св. о. патріарха константинопольського існуючого, наданих і заприсягнутих». У цій невеликій книжці зібрано привілеї, надані в минулому руській церкві, і то як уніатській церкві.

Віленське братство видало цю брошуру для того, щоб дати своїм одновірцям відповідні історично-правові аргументи, які могли б переконати загал шляхти в слушності вимог православних. Екземпляри брошури були розповсюджені серед послів і сенаторів перед початком засідань сейму.

Вісті про перебіг і рішення місцевих сеймів викликали велике занепокоєння серед католицького духовенства. Вожді католиків твердо вирішили не допустити змін існуючих конфесійних стосунків і на момент оголошення безкоролів'я могли думати, що їм це вдасться. Бо примас ставав інтеррексом. При цьому католики становили більшість шляхти і мали перевагу в сенаті, де некатоликів (протестантів) було лише вісім. Коли нунцій і католицькі єпископи грецького обряду довідалися про перебіг і постанови місцевих сеймів, вони негайно почали вживати заходів для відшкодування цих втрат. Але вже не було часу, щоб ці дії могли принести результати ще до конвокації.

Засідання конвокаційного сейму розпочалися для православних під добрим знаком: керівника литовських протестантів Христофора Радзівілла обрано було маршалком посольської палати. Уже в перший день засідань сейму (22 червня) далися взнаки релігійні питання. Тоді власне православні послали, використовуючи дискусію щодо визначення дати закінчення конвокації, виступили із заявою, що не дозволять прийняти жодного рішення до тих пір, доки Православній Церкві не будуть повернуті належні їй права. Свою заяву вони повторили і наступного дня, утримуючи тим самим посольську палату від об'єднання з сенатом. Уступили лише після запевнення, що їх справа буде розглянута одразу після заслухання виступів (вотів) сенаторів.

Дебати сенаторів закінчилися 28 червня. Того ж дня слухали різні заяви, в тому числі козацького посольства, яке серед інших питань домагалася «задоволення грецької релігії», погрожуючи у разі невиконання цих вимог владою Речі Посполитої, що військо запорізьке пошукає інших засобів вирішення тривожної проблеми. Однак реально релігійне питання почало розглядатися на засіданнях сейму з 4 липня. Тоді протестанти і православні вручили Примасу та єпископам спільні вимоги стосовно врегулювання конфесійного питання. Вони передусім домагалися повернення давніх прав і вольностей. Для себе православні вимагали:

- 1) повернення православної Київської митрополії, єпископатів, монастирів, друкарень, шкіл і лікарень з приналежним до них майном;
- 2) скасування декретів судів усіх інстанцій, виданих після 1596 року на користь уніатам у процесах з православними;
- 3) право вільного відправлення богослужінь для некатолицької шляхти, яка перебуває при дворі короля (і у Варшаві);
- 4) обрання окремого резидента іновірців при королю;
- 5) гарантування некатоликам вільного доступу до міських установ та до публічних актів для внесення протестів чи пожертвувань на церкву;

б) впровадження нової судової процедури у справах шляхти з католицьким духовенством, яка б виключала можливість апеляції до папського легата та у Рим;

7) визнання ворогами громадської безпеки тих, хто примушує інших зректись своєї віри.

Примас, прийнявши ці «Пункти про релігію», заявив, що відповідь дасть після наради єпископату з присутніми на з'їзді світськими католиками, мотивуючи свої дії тим, що вимоги, вміщені в запропонованому тексті, стосуються всіх католиків. Така нарада відбулася 6 липня.

Протестантсько-православний союз становив для католиків надто серйозну загрозу, якою не можна було легковажити. Тому серед них з'явилася тенденція до окремого трактування православного і протестантського питання. Проявом цього могло бути утворення для кожної з цих конфесій окремої сеймової комісії. Можна сказати, що православні у той час мали більше прихильників, коли головою комісії у справах православних зголосився бути сам королевич Владислав. Він був зацікавлений у пошуку нових рішень релігійного питання, бо розумів, як це полегшило б йому майбутнє управління державою. Королевич мав намір стати для супротивних сторін посередником, але оскільки він поки що формально залишався особою приватною, то хотів, щоб посередництво йому запропонували самі зацікавлені сторони. Таким чином, він міг мати більший вплив на ухвали, які мали бути прийняті в період безкоролів'я.

Зібрані у Примаса попросили Владислава про опіку над грецькою релігією, маючи на думці, що авторитет, який він мав серед православних, буде утримувати неуніатів від екстремальних дій, навіть коли б комісія не задовольнила їхніх вимог. Присутні у Варшаві представники православних, вірячи в клімат, сприятливий для неуніатської церкви, а також у приязне до них ставлення Владислава, не хотіли своєю непоступливістю ані псувати цієї атмосфери, ані ускладнювати королевичу якнайшвидшого приходу до трону. Тому то вони не протестували і проти передачі їхніх справ іншій комісії, ніж тій, яка розглядала справи протестантів.

Членів комісії із розгляду вимог православних призначив сам Владислав. До неї увійшло п'ятеро сенаторів і шестеро послів. Православні, поза королевичем, могли тут розраховувати передусім на протестантів: литовського гетьмана Христофора Радзівілла і белського воєводу Рафала Лещинського. До початку роботи комісії дійшло до відкритої суперечки між представниками православних та уніатів. З боку православних у ролі референта виступив посол з брацлавського воєводства Михайло Кропивницький, який домагався повернення неуніатському митрополиту і єпископам належної їм духовної влади та відібраних статків, а також надання православним можливості вільно відправляти богослужіння. Виконання цих вимог було б рівнозначне ліквідації унії, бо залишало уніатську костельну ієрархію без матеріального забезпечення. Крім цього,

православні не хотіли погодитися з легальним існуванням поруч двох руських церков. Тому нічого дивного немає в тому, що вимоги неуніатів викликали контратаку уніатів. Однак представник уніатів митрополит Рутський не посунувся аж до вимоги ліквідації неуніатської Церкви, як це зробили православні щодо уніатського Костелу. Рутський намагався зберегти право унії на існування, навіть поруч із Православною Церквою. Тому він наголошував на тому, що бажання поєднатися з Католицьким Костелом у 1596 році висловлювали самі православні, що унія повстала в результаті тиску ззовні. Крім цього, він хотів довести, що православні є атакуючою стороною у конфлікті з уніатами.

Після заслухання скарг і претензій обох сторін комісія приступила до опрацювання проекту угоди між уніатами і православними. Про примирення ворогуючих сторін особливо дбав королевич Владислав. Попередній проект порозуміння з'явився вже 10 липня. Тоді комісія готова була надати православним львівський єпископат, Печерську архімандрію, монастир св. Михаїла в Києві та кілька церков у Могилеві. Також вона погоджувалася дозволити неуніатам закінчити будівництво церкви Св. Духа у Вільно і скасувати процеси, які були розпочаті з приводу цієї будови. На такий обмежений обсяг поступок мала вплив позиція уніатів. Вони погоджувалися віддати лише те, чим фактично не володіли. Так було з львівським єпископатом, який займав православний владика, такі самі були справи з керованою православним архімандритом Печерською Лаврою. Уніати не були також у змозі заволодіти монастирем св. Михаїла у Києві. Сигизмунд III віддав цей монастир уніатам, однак завдяки козакам там утримався нелегальний православний митрополит Ісайя Копинський. Водночас церкви в Могилеві були зачинені. Цим уніати домоглися лише того, що не допускали православних до користування святинями, однак це не збільшило у місті числа прихильників уніатів. Тому, відмовляючись від частини церков у Могилеві, уніати віддавали лише те, чого самі не змогли використати. Подібно було і з церквою Св. Духа у Вільно. Вона була збудована на шляхетських землях під патронатом православного братства. Це братство, мабуть, вже б припинило свою діяльність, коли б не факт, що, крім віленських міщан, до нього належала православна шляхта. Братська церква стала єдиною православною святинею у Вільно після 1596 року. Спроби закрити або зайняти її не вдавались уніатам. Тим легше вони могли тепер погодитися з її існуванням і діяльністю.

Не маючи можливості повністю знищити впливи православ'я у Польщі, уніати намагалися максимально обмежити його поширення. Згідно з їх концепцією, православ'я повинно стати лише локальною конфесійною громадою, якою керував би єпископ у Львові. Поза Львовом православні мали б свої осередки також у Києві, Вільно і Могилеві (королівські міста). Церкви і монастирі православних могли б функціонувати і у приватних маєтках. Оскільки православні не зупинялися на тому, що до тих пір мали (а що їм пропонували тепер як поступку), комісія змушена була продовжити

наради. Проводилися розмови із зацікавленими сторонами. Уніати відчули, що їх примушують йти на певні поступки на користь православних. Це знайшло своє відображення в проекті, запропонованому для схвалення обом сторонам 13 липня. Уніати тепер погоджувалися на те, щоб православні без усіляких перешкод могли відправляти богослужіння в цілому Брацлавському і Подільському воєводствах та на львівській і галицькій землях руського воєводства (території, які належали до львівської руської парафії), а також у київському воєводстві (коронна частина руської митропольної парафії). У Києві греко-католики зберегли за собою право тільки на кафедральну церкву св. Софії з її майном та на Видубицький монастир. Найсерйознішою поступкою з боку уніатів було висловлення згоди на передачу православним монастиря у Жидачині (в протоколах його помилково називали «жидачівським»), який був уніатським до 1617 року. Вони готові були гарантувати православним міщанам доступ до міських установ, а православним братствам дозволити утримувати школи і лікарні. Всі декрети, видані проти православних в їх процесах з уніатами, мали бути скасовані.

Схвалений уніатами проект порозуміння з православними один з членів комісії Якуб Собеський представив 14 липня до посольської палати. Це мав бути останній день засідань конвокаційного сейму. Під натиском присутніх і зважаючи на час (конвокація затягувалась) православні зменшили свої вимоги. Ще деякий час вони вимагали додатково половини руських єпископатів (всіх було 9), але врешті відмовилися і від цього, обмежуючись лише вимогою, аби протилежна сторона, крім того, що передала, відмовилась би на їх користь і від перемиського єпископату. Православні погрожували в разі невиконання їхніх вимог не дозволити провести затвердження сеймових постанов («каптура генерального»). Католицьке духовенство обох обрядів вбачало можливість передачі православним цього єпископату лише зі згоди Папи Римського. У зв'язку з тим, що з'їзд затягувався, а католики твердо стояли на запропонованому варіанті, православні погодилися з Радзівіллою, котрий запропонував, щоб православні посли познайомили своїх одновірців з уніатськими пропозиціями безумовних та умовних поступок на місцевих післяконвокаційних сеймах. Якщо б проект не отримав їх схвалення, православні могли б спробувати його змінити на елекційному сеймі. Таким чином, сформульований пункт увійшов до постанов конвокації. Про досягнення порозуміння (при допомозі Владислава) між православними та уніатами поінформовано і козаків. До початку елекційного сейму в країні проголошено релігійний мир; ніхто нікому не мав права чинити кривду на ґрунті релігії.

Конвокація не принесла серйозних розв'язань питань конфесійних відносин. Правда, постанови місцевих сеймів перед конвокацією, склад палати і позиції численних послів, зокрема у перші дні засідань, могли обнадіювати, що до цього дійде, але тактика єпископату та

загальноприйнята думка, що конвокація не є властивим місцем для таких проблем, зробили своє. В останній фазі з'їзду навіть найзаповзятіші прихильники забезпечення свобод для протестантів, «задоволення грецької релігії» чи обмеження привілеїв католицького духовенства, незважаючи на те, що виконана була лише невелика частина їх вимог, відмовилися від попередніх протестів та погроз не допустити прийняття будь-яких рішень і спокійно підписали генеральну конфедерацію, яка увінчувала засідання конвокаційного сейму. Не бажаючи своїм опором відвернути від себе громадську думку перед найважливішим з'їздом періоду безкоролів'я, вони використали конвокацію як пробу сил. Поза тим іновірці, а зокрема православні, будучи переконаними, що Владислав, ставши королем, змінить тогочасну релігійну політику, не прагнули, щоб через їхню непоступливість відкладався термін передачі йому корони.

Православні, розчаровані конвокаційним сеймом, не мали наміру відмовлятися від подальших заходів для поліпшення ситуації своєї Церкви. Про це свідчив перебіг місцевих сеймів, які відбулися між конвокацією та елекційним сеймом (з 27 липня до 20 вересня 1632 року). На з'їзді в Луцьку волинська шляхта не погодилася з умовами православно-уніатського порозуміння, прийнятими на конвокаційному сеймі. У воєводствах, де переважну більшість становили православні, постулати «задоволення грецької релігії» знову з'явилися в постановах місцевих сеймів, переважно на перших місцях. Лунали вимоги про повернення православним зайнятих уніатами єпископських кафедр та про повернення Православній Церкві її давніх прав. Волинська шляхта зобов'язалася особисто поїхати на елекційний сейм і не допустити виборів короля до тих пір, доки вимоги православних не будуть виконані. Подібне зобов'язання прийняла і шляхта руського воєводства. Були також голоси на захист уніатів. Особливо гаряче захищати права унії своїм послам наказувала шляхта Слонімського повіту. Полочани також були за збереження їх позицій, хоча наголошували і на поверненні належних прав православним.

Позиція православних занепокоїла уніатську сторону. Довідавшись про ухвали волинського сейму, уніатські єпископи склали в міській управі м. Влодзімеж заяву, що відмовляються від поступок, на які вони висловили згоду під час конвокації, і будуть відстоювати свої права. Цей протест набрав більшої сили, коли нунцій Папи в Польщі і уніатський митрополит Рутський вислали до Риму проект порозуміння з православними і отримали звідти відповідь, що Папа і Конгрегація поширення віри визнали цей проект як шкідливий для інтересів унії та Католицького Костелу.

У той час, коли уніати вживали різних заходів для обмеження впливу своїх супротивників, католики латинського обряду ставилися до православних у період перед початком засідань елекційного сейму з винятковою дипломатичністю. З боку єпископів та священників не було офіційних закликів, щоб католицька шляхта виступала проти вимог православних. Натомість були намагання дискредитувати протестантів в

очах як католицької, так і православної шляхти. Навіть в агітаційних листах застерігали не гнівити православних надто образливими словами. Тому їх називали найчастіше «панами неуніатами», тоді як про протестантів писали з ворожістю. Зрештою, боротьба з агітацією православних була залишена повністю уніатам. Цим зайнялося уніатське церковне Віленське братство. Воно видало дві книжки на захист унії. Перша вийшла 1 вересня 1632 року під назвою «Свята єдність Східної і Західної Церков від початку християнства, існуюча в країні та обдарована правами і привілеями королями Литви та Польщі». Друга книжка, затитулована «Права і привілеї від найясн. королів польських та литовських, надані громадянам Польської Корони і В. Кн. Литовського, які знаходяться в унії з Римським Костелом», вийшла з друку місяцем пізніше. Автори обох публікацій намагалися показати, що унія існувала віддавна на Західній Русі, і що власне її прихильникам володарі надавали права та привілеї, а не православним.

Пропагандистської діяльності не полишило і Віленське православне братство. Завдяки його старанням вийшла брошура «Суплемент, або повніше пояснення прав народів руському наданих». Вона всебічно висвітлювала починання православної делегації на конвокаційному сеймі і мала служити для виправдання делегатів. Бо православна руська громадськість почала втрачати довіру до прихильників легальних способів «задоволення грецької релігії». Особливо незадоволеним могло бути православне духовенство, пов'язане з нелегальним митрополитом. Ці духовники розраховували на підтримку Запорізького війська. Триста попів на чолі із Копинським спеціально прибули до козаків, просити їх надати підтримку справі православ'я. 25 серпня на козацькій раді в Чорній Діброві дійшло навіть до перевороту через релігію. Було скинуто і покарано смертю козацького гетьмана Кулагу, якого звинуватили у запопадливості, перед уніатами. Смерті зазнали також делегати конвокаційного сейму. Однак позиція козаків щодо релігії нічого не змінила. Лише ця справа набрала для них більшої ваги. Тому-то козацькому посольству, делегованому на елекцію, було дано лише одне завдання: довести до кінця справу повернення Православній Церкві давніх прав та маєтків.

Козаки вбачали шанси позитивного вирішення справи їхньої релігії в допомозі королевича Владислава. Тому ще до елекційного сейму вони вислали йому листа, в якому просили виправити шкоди, заподіяні православним. Натомість вони обіцяли стати на боці Владислава, якщо його не захочуть обрати королем.

27 вересня у Варшаві розпочався елекційний сейм. З огляду на те, що засідання сейму мали закінчитися виборами короля, до столиці почали прибувати юрби шляхти, яка бажала взяти участь в елекції. Була там і православна шляхта. Маючи на меті продемонструвати підтримку своїм послам, православні приходили на засідання посольської палати. Визнавці православ'я перший раз дали знати про себе 9 жовтня, коли в посольській фракції розпочався відбір депутатів до комісій, які мали опрацювати умови

порозуміння між шляхтою та католицьким духовенством у справі майнових володінь Костела («compositio inter status»). Православні послали в цей момент перервали цю процедуру, заявляючи, що не дозволять займатися будь-якими справами до тих пір, поки не буде знайдено способу для повернення прав Православній Церкві, їх підтримали протестанти. Через православно-протестантські виступи справа «композиції» була відкладена. Аби вийти з клопіткої ситуації, католики пропонували «задоволення грецької релігії» довірити спеціальній комісії (подібно як це було під час конвокації). Православні цю пропозицію відкинули, домагаючись, щоб їхня справа була насамперед обговорена на публічному форумі, в присутності всієї посольської палати. Більшість послів була проти цього, побоюючись, щоб релігійне питання не зайняло їм всього сейму. Православних переконали, щоб вони пішли зі своєю справою до Сенату. Однак сенатори вважали, що питання православної релігії не повинно розглядатися на елекційному сеймі. Вони пояснювали, що за відсутності третього стану, тобто короля, не можна надавати права, а тим більше скасовувати декрети і королівські привілеї (надані Сигизмундом III уніатам. — Д.С.). Тому вони просили погодитися відкласти вирішення їхніх питань до коронаційного сейму. Однак православні вперто захищали свою позицію.

Застосована православними послами обструкція шкодила не лише справі «композиції». Вони не бажали також заслухати послів від шведського короля Густава. Не допускали навіть до читання в посольській палаті проекту забезпечення прав протестантів, хоча ті підтримували їх у справі грецької релігії. Тактика, обрана православними, не принесла сподіваного ефекту. Вона могла лише викликати незадоволення інших послів. Щораз більше нервував королевич, котрий вже хотів розпочати розмову про корону. Як він, так і протестанти висловлювалися за передачу справи православних сеймовій комісії, як пропонували католицькі послы. Нарешті, 19 жовтня, з таким рішенням погодилися і православні. Комісія мала складатися наполовину з католиків і наполовину з дисидентів, а на роль арбітра постановили просити Владислава. З посольської фракції було обрано 6 депутатів, причому з Сенату Примас замість одного католика та одного дисидента делегував тільки Рафала Лещинського і аж трьох католиків. Православні залишили палату, зриваючи тим самим засідання того дня.

20 жовтня як православні, так і уніати погодилися, щоб урегулюванням конфлікту зайнявся сам Владислав, який мав призначити на допомогу комісарів. Королевич з охотою прийняв пропозицію, бо сам хотів зайнятися цією справою. Він завчасно готувався до ролі посередника. З цією метою він запросив до Польщі відомого теолога-іреніста отця Валеріана Магні. «Бажаючи реалізувати свої концепції, серед яких важливе місце посідала проблема задоволення православ'я, він мусив мати когось, хто б підтримував його помисли та мав великий авторитет у Католицькому Костелі».

Скликана королевичем комісія складалася з шести осіб (двох сенаторів і чотирьох послів). Були в ній три протестанти: Рафал Лещинський, Христофор Радзівілл та Мартин Рей. З католиків до комісії увійшли Єжи Дидинський та Єжи Оссолінський, котрі виступали за повагу прав Православної Церкви. Отже, склад комісії міг забезпечити православним позитивний для них хід засідань. Справді, комісія не обманула надій православних. Проект, який вона розглядала вже 20 жовтня, закладав основи для легальної відбудови православної церковної ієрархії в Речі Посполитій. На чолі Церкви мав стати архієпископ з резиденцією у Києві. Йому було обіцяно належні бенефіції, однак не говорилося, чи це майно буде відібране в уніатів, чи його виділять з королівської казни.

Крім архієпископської кафедри, православні мали розпоряджатися ще чотирма єпископствами: львівським, луцьким, перемиським та оршанським. Єпископ оршанський мав утримуватися з королівської платні, натомість кошти на утримання православної парафії в Луцьку мав сплачувати місцевий уніатський владика. Він мусив би поділитися майном з православним єпископом, крім цього, переїхати з Луцька до Острога. На уніатів покладено також кошти для утримання православної перемиської парафії. Але статися це повинно було лише після смерті перемиського уніатського єпископа. Тоді б його маєток повністю перейшов у власність православних. Цей проект зустрівся із запереченнями з боку православних, які домагалися титулу митрополита і кафедральної Церкви св. Софії у Києві для владики своєї Церкви. Отримання цього титулу, як і храму, вони вважали престижною справою. За визнання їм цієї святині вони готові були відмовитися від обіцяних для митрополита бенефіцій. Також вони противилися дальшому існуванню уніатської волинської парафії, навіть у разі, коли б резиденцією її єпископа став би Острог. Цю позицію православних можна було б пояснити їх намірами утримати рівновагу сил між обома ієрархіями — православною та уніатською. Кожна з них повинна складатися з митрополита і чотирьох єпископів. Утворення острозького уніатського єпископату порушувало б цю симетрію.

Крім того, православні хотіли мати свою єпископську кафедру у В. Кн. Литовському не в Орші, а у Вітебську. Просили також, щоб не відкладалася справа утримання православної перемиської парафії. Пропонували, не чекаючи смерті уніатського владики, віддати половину майна, яке він мав, православному владиці.

Вимоги православних були взяті до уваги у широкому розумінні в новій версії проекту порозуміння між православними та уніатами. Комісія, яка опрацьовувала цей проект, прийняла одну з двох пропозицій, сформульованих уже раніше королевичем у співпраці з ксьондзом Магні. У своїй остаточній версії проект передбачав:

- 1) рівноправність православних і уніатів;
- 2) залишення православним львівського єпископату, повернення православної митрополії у Києві з храмом св. Софії та монастирем під

Гродно (литовська резиденція митрополита та його заступника), фінансування православних єпископатів: луцького і перемиського (частину майна, однак, було залишено прижиттєве уніатському єпископу) та діяльність мстиславського православного єпископату на території уніатського єпископату в Полоцьку з резиденцією в Могилеві (митрополита та єпископів мав призначати король з кандидатів, обраних духовенством і православною шляхтою);

3) можливість відкривати і мати православні школи і лікарні;

4) передачу їм у користування деяких церков в Орші, Могилеві та Дзівні до часу, коли спеціально створена комісія розділить усі церкви пропорційно щодо кількості визнавців унії та православ'я;

5) гарантоване для православних міщан право доступу до правових, ремісничих та міських справ і установ;

6) скасування декретів, секвестрів і арештів, оголошених до цього часу на некористь православних у судових процесах з уніатами;

7) свободу переходу з унії до православ'я і з православ'я — до унії.

Запропоноване комісією рішення викликало опір єпископів обох католицьких обрядів і нунція, котрі доводили, що прийняти таку угоду їм не дозволяє канонічне право. Владислав навіть не думав поступатись, хоча одночасно не хотів наражатися на завзятих католиків. Тому він намагався довести, що пропонуваній комісією спосіб вирішення конфлікту не суперечить канонічному праву. Королевич попросив висловити свою думку на цю тему чотирьох відомих теологів. Серед них був також і Магні. Думки розділилися, проте факт, що знайшлися католицькі теологи, які в цьому проекті не вбачали невідповідності з правом Католицького Костелу, міг слугувати заспокоєнню сумління світських католиків та послабленню ваги мотивів, використаних духовенством для підтримки свого становища. Це дозволило королевичу наполегливо форсувати свій проект. Він старався переконати захисників унії, що таке рішення є для уніатів найбільш корисне, бо їм залишалось шість парафій (православні мали на одну парафію менше. — ДС.) та близько 4/5 майна (яке належало владикам), котре, коли вони не приймуть цієї пропозиції, може бути відібране у них силою козаками, які погрожують наступом або ж судовими вироками. Ця аргументація лише незначною мірою вплинула на прибічників унії. Від затвердження проекту угоди особливо наполегливо намагався відмовити королевича нунцій. Цьому мав слугувати його особистий візит до Владислава 31 жовтня, який не приніс особливих результатів. Королевич обіцяв лише, що після коронації вишле посольство до Папи Римського і пояснить йому мотиви своїх дій. Крім цього, він зародив у нунція надію на організацію нової унії православних з Католицьким Костелом.

Опір католиків почав слабнути під впливом вістей про швидке просування російських військ углиб Речі Посполитої. Тепер великого значення набрали погрози козаків про те, що у разі невиконання вимог православних, замість спрямувати своє військо проти московського війська,

вони можуть зайнятися загарбанням уніатських маєтків. Керівництву Польщі в той час дуже бажано було скерувати Запорізьке військо на війну з Росією. Бо козаки становили, як і литовські полки, єдину силу, готову до початку негайних військових дій. У зв'язку з цим викликала занепокоєння агітація прихильників Ісайї Копинського, що намагалися переконати козаків надати свої послуги цареві Михайлу. Зважаючи на те, що «задоволення грецької релігії» було головним завданням прибулих на з'їзд козацьких послів, Примас та інші духовні і світські керівники-католики почувалися змушеними піти на поступки у стосунках з православними. Тому вони припинили протести і заявили, що приймають пропонуване рішення, однак при умові, що без згоди Папи воно не стане юридичним актом. Використовуючи це, 1 листопада Владислав порадив Єжи Оссолінському і Христофору Радзівіллові подати «Пункти задоволення громадян Корони і В. Кн. Литовського, які сповідують грецьку релігію» — так називався проект примирення православних та уніатів — до варшавських міських актів.

Узалежнення згоди на впровадження його в життя від схвалення Папи Римського викликало протести православних, що затримували перебіг Сейму. Православні перестали протестувати лише тоді, коли обіцянка Владислава виконати «Пункти задоволення» знайшла своє відображення в проекті пактів конвенцій. Проти цього зобов'язання, однак, запротестували уніати. В день елекції (8 листопада) вони в міському уряді Варшави зробили заяву, що без дозволу Святого Отця не приймуть «Пункти» як основу угоди з православними.

9 листопада опрацьований спеціальною комісією проект пактів представлено було для затвердження Сейму. Загального визнання не отримав тоді пункт, який стосувався православних. Змінити його намагалися прихильники унії. Примас старався внести до проекту застереження, що король зможе реалізувати проект задоволення вимог православних лише після згоди Папи. Як православні, так і елект на це не погодились, тому до зміни тексту королівського зобов'язання не дійшло. Католики обох обрядів були змушені задовольнитися внесенням чергових протестів до варшавських міських книг.

Незважаючи на те, що в пактах не знайшла собі місце поправка, запропонована католиками, однак присутнім на елекції вдалося переконати православних зачекати рішення римської курії в справі «Пунктів задоволення». До тієї поступки намовляли православних навіть протестанти. А сенатори і сам Владислав пообіцяли, що будуть просити Рим, щоб Папа не був проти цієї угоди. При цьому православних запевнили, що відповідь Папи надійде вже на коронаційний сейм. Завдяки цьому православне питання могло бути знято з порядку денного елекційного сейму.

14 листопада відбулося урочисте проголошення Владислава королем. Елект склав присягу на *rakta konwenta*. Погоджуючись на виконання пактів,

новий король зобов'язувався також невідкладно «задовольнити» людей грецької релігії згідно з «Пунктами», укладеними ним і делегатами обох палат під час елекційного сейму. Цей факт міг задовольнити православних, бо дозволяв їм повірити у добрі наміри Владислава, завдяки яким могла поправитися ситуація їх Церкви.

Розробка під час елекції «Пунктів задоволення» і зобов'язання електу щодо впровадження їх у життя були значним досягненням православних, яке базувалося на:

- 1) непоступливій позиції православних;
- 2) побоюванню шляхти щодо можливості козацько-селянських виступів, особливо грізних на тлі війни з Москвою;
- 3) підтримці з боку протестантів, котрі, щоправда, не зустріли надто палкої прихильності, але не хотіли втрачати потенційних союзників;
- 4) значною мірою на позиції Владислава, який робив усе, в основному, з огляду на свої політичні плани, аби заспокоїти дезуніатів;
- 5) підтримці численних католиків, які вони надавали з огляду на власні господарські, політичні інтереси, а також через бажання мати прихильність майбутнього володаря або ж через аргумент «давності прав Православної Церкви».

«З другого боку багато причин було у православної шляхти для того, щоб вона погодилася зачекати з остаточним впровадженням у життя «Пунктів задоволення» до відповіді з Риму. Впертість шляхти затягувала б елекцію, ускладнюючи ситуацію Владислава, відштовхуючи прихильних дезуніатам католиків, а насамперед, відволікала б організацію оборони в той час, коли війська ворога займали території, на яких проживали, в основному, її одновірці». Зрештою, висловлюючи згоду на вимоги католиків, православні багато не втрачали, бо і так до часу коронації нового короля не були б здійснені пункти пактів конвентів, які їх стосувалися. Пакти ставали чинними лише після їх заприсягання володарем під час коронації. При цьому була потрібна ще сеймова конституція, що затверджувала б «Пункти». Це, передусім, від волі Владислава мало залежати майбутнє православ'я в Польщі. Православні розуміли, що їх противники будуть робити все, аби отримати негативну відповідь римської курії. Вони все ж довіряли електу, судячи, що коли він уклав стільки праці в підготовку проекту задоволення православних і не допустив до внесення в тексти пактів примітки про потребу згоди Папи на реалізацію проекту, то зараз він (елект), незалежно від думки Риму, постарається впровадити «Пункти задоволення» в життя. Це мало статися під час коронаційного сейму.

Саме перед коронацією православних сповнювала тривогою позиція деяких католиків, котрі твердили, що обіцянки короля щодо «Пунктів» мала умовний характер: Владислав обіцяв їх виконати лише за згоди Папи. Захисники інтересів унії могли розраховувати на те, що у разі негативної відповіді Апостольської Столиці (що було, зрештою, вірогідно) до

виконання «Пунктів» не дійде. У швидку реалізацію не вірив, зрештою, сам Владислав. Уже на час апробації пактів (13 листопада) він через своїх послів висловив сумнів щодо схвалення «Пунктів» Папою Римським. У зв'язку з цим він заявив, що виконання вміщених у пактах обіцянок у справі православних може наступити із запізненням.

Православні не мали наміру відмовлятися від здійснення обіцянок, даних новообраним королем. Тому вони знову мобілізували свої сили, щоб розпочати конкретні дії на місцевих сеймах та коронаційному сеймі, їх зусиллям могло сприяти становище, в якому опинилася Польща після елекції. Йшла війна з Москвою; не було впевненості щодо позиції інших сусідів (поза Королівством). Зокрема, смоленська війна, з огляду на значення, яке мала в ній, і могла ще мати козаччина, ставала поважним козирем православних. Особливий наголос на зовнішню небезпеку містили листи Владислава до учасників передкоронаційних сеймів, які відбулися 13 грудня в Литві та 16 грудня 1632 року в Короні. Православні постулати зустрілися, як і раніше, з підтримкою шляхти східних земель Речі Посполитої. Ця підтримка стала навіть більшою, ніж до тих пір. Наприклад, якщо у Вишні під час сеймів, доконвокаційного та докоронаційного, не було висунуто жодних вимог у справі Православної Церкви, то зараз пролунали вимоги, щоб вже на коронаційному сеймі остаточно задовольнити православних, а протести, внесені під час елекції проти «Пунктів задоволення», скасувати. Вимоги православних підтримала також, вже традиційно, київська і волинська шляхта. Також завдяки місцевому сейму в засіданні коронаційного сейму могло взяти участь численне представництво православних. Найбільш активними мали показати себе Адам Кисіль, Григорій Четвертинський, Михайло Кропивницький, Теодор Проскура-Суцанський, Сильвестр Гулевич-Воютинський, двоє князів Огінських і Теодор Солтан.

Реальне виконання «Пунктів задоволення» могло обмежити вплив Уніатського Костелу. Тому-то уніати та їхні прибічники надію на утримання тогочасної позиції цієї конфесії покладали на Апостольську Столицю. Ще перед закінченням елекційного з'їзду вони вислали до Риму листи, просячи, щоб Папа не дозволив реалізації постанов, вміщених у «Пунктах», і намовив Владислава до не підтримки православних.

Рим виправдав надії уніатів. Уже 27 грудня 1632 року Конгрегація Зміцнення Віри надіслала інструкцію, в якій нунцію наказано протидіяти схваленню конституції, яка підтримає «Пункти». Нунцій мав утвердити непохитну позицію уніатських єпископів та намагатися відмовити короля від реалізації умов православно-уніатської угоди. Допомогу нунцію в цьому мали надати єпископи латинського обряду. Врешті, 1 січня 1633 року сам Папа Урбан VIII направив особисте послання до електу, щоб той взяв під свою опіку уніатів.

6 лютого 1633 року відбулася коронація Владислава і відкриття засідань сейму, скликаного з цього приводу. Через хворобу короля це

сталося на тиждень пізніше, ніж було заплановано. Вже 5 лютого послі зібралися, щоб провести вибори маршалка. Цьому на перешкоді стали іновірці, які домагалися зміни тексту королівської присяги. Як протестанти, так і православні, звинувачували маршалка елекційного з'їзду Якуба Собеського в тому, що він самовільно змінив текст присяги, додаючи в місці, де новий король мав обіцяти дотримання прав і привілеїв, наданих будь-коли «Костелові» («Ecclesies») слова, які в присягах попередніх володарів не зустрічаються: «Римо-католицькому» («Catholicis Romanis»). Католики не хотіли підтримати старань іновірців усунути нововведення, тому того дня засідання було зірване.

Згоди на зміну тексту присяги, як того домагалися іновірці, не висловив і Владислав. Однак він обіцяв представити декларацію, в якій буде підкреслено, що додані слова ніколи не будуть використані для обмеження прав Православної Церкви або для порушення безпеки протестантів. При цьому король запросив делегацію іновірців взяти участь у церемонії складання присяги. Іновірці припинили свої протести у цій справі.

Засідання коронаційного сейму розпочалися 7 лютого виборами маршалка. Ним був обраний Микола Отророг. Одразу після цього як одне з перших на порядку денному стало релігійне питання. Некатолики виступили з вимогою, щоб їм також було гарантовано в Конфірмації Прав, що зміна тексту присяги не буде використана для обмеження їх релігійних свобод. Посли від іновірців нагадували при кожній можливості 15, 17 та 23 лютого про підсумування і уточнення прав усіх конфесій, а не тільки Католицького Костелу. Католики услід за Єжи Оссолінським відповідали на це, що про існування інших Костелів, поза католицьким та східним, нічого не знають. 26 лютого вони, однак, погодилися, щоб у Конфірмації було гарантовано, що новий текст королівської присяги не може порушувати прав і привілеїв Православної Церкви, а також безпеки дисидентів.

15 лютого на порядок денний була внесена справа «задоволення грецької релігії». Це питання мало зайняти найбільше часу у ході коронаційного сейму. Дискусія з питання православ'я розв'язалася при читанні пактів конвентів. У третій статті пактів король обіцяв урегулювати становище Православної Церкви згідно з «Пунктами задоволення громадян грецької релігії». Тому православні домагалися також, щоби посольська палата опрацювала проект конституції, яка б схвалювала положення «Пунктів». До часу завершення цієї справи вони не хотіли приступати до обговорення будь-яких інших справ. Виконання вимог православних не хотіла дозволити частина католицьких послів, які противилися всьому, що могло б загрожувати інтересам їхнього Костелу. На їхню думку, проект кривдив уніатів. Посли, котрі боронили унію, стояли на позиції, що для реалізації постанов «Пунктів» необхідна згода Папи. Твердили, що обіцянка королевича була дана православним з умовою. Тому-то вони і не хотіли до отримання згоди Апостольської Столиці дозволити впровадження

в життя «Пунктів задоволення». Знайшлися навіть послы (староста Микола Корицинський), котрі вважали постанови «Пунктів» такими, які не мали зобов'язуючої сили для сейму, тому що укладені вони були з королевичем поза сеймовою палатою. За таку інтерпретацію говорив і той факт, що текст православно-уніатської угоди не знайшов місця в пактах-конвентах.

Православні послы не уступали у своїх вимогах, вважаючи, що стаття третя пактів-конвентів, прийнятих під присягою королем, виразно і без будь-яких застережень гарантувала виконання всіх постанов «Пунктів задоволення». 16 лютого православні отримали серйозну підтримку з боку делегації козаків, прийнятої на аудієнції в посольській палаті. Козаки просили послів схилити короля до «задоволення грецької релігії» згідно із обіцянкою, яку він дав під час елекції. Вони заявили при цьому, що від ставлення до Православної Церкви залежить і їх участь у війні з Москвою.

Посольська палата не хотіла самостійно приймати жодних рішень щодо православного питання. Думки послів у цій справі розділилися. Деякі з католицьких послів радили зайнятися нею на спільній з Сенатом сесії. Однак православні з цим не погодилися. Вони натомість пропонували вислати до короля делегацію послів з проханням урегулювати православно-уніатські стосунки згідно із обіцянкою, даною під час елекції. У зв'язку з тим, що за таке вирішення висловлювалися також численні католики, посольська палата погодилася з цією пропозицією. Постановили вислати делегацію до короля після закінчення читання пактів конвентів. Православні, задоволені цим, полишили обструкцію і дозволили послам розглядати інші питання.

Проблеми православ'я ще раз стали на засіданні посольської палати 23 лютого. Того дня визначено було реєстр справ, про які мав доповідати королю маршалек на найближчій спільній сесії з Сенатом. Використовуючи нагоду, Кисіль уніс пропозицію, щоб маршалек нагадав королеві і про обіцянку стосовно задоволення «людей грецької релігії». Спочатку деякі католицькі послы були проти. Микола Корицинський домагався навіть повторного обговорення умов майбутньої православно-уніатської угоди. У такій ситуації православні пригрозили, що не дозволять приймати жодних рішень і навіть вести дискусії. Щоб їх заспокоїти, Остророг пообіцяв, що нагадає про реалізацію цього пункту пактів конвентів. Це було 25 лютого. Владислав обіцяв дати відповідь після наради з Сенатом на спільному засіданні обох палат.

Перед радою Сенату король, бажаючи послабити аргументацію прихильників унії і здобути тим самим прихильність сенаторів для своєї концепції вирішення уніатсько-православного конфлікту, використав метод, застосований ним під час елекції: він попросив 12 теологів визначити, чи «Пункти задоволення» конфліктує з канонічним правом Католицького Костелу. Цим разом ця спроба не вдалася, бо з 12 опитаних осіб тільки отець Магні підтвердив свою думку, інші заявили, що реалізація «Пунктів» порушила б релігійне право. Користуючись цим, Примас заявив, що без

згоди Святого Отця не дозволить повної реалізації православно-уніатської угоди. У такій ситуації результат ради Сенату не міг бути корисним для православних. Несприятливою для них також була і відповідь Владислава.

Король дав відповідь 28 лютого. Від його імені послам відповідав ксьондз канцлер Якуб Задзік. Канцлер повідомив, що король не може виконати прохання православних, бо потребує для цього згоди послів. (Однак було відомо, що принаймні частина католицьких послів не хотіла дозволити поступок для православних. — Прим. Д.С.). Архієпископ, узагальнюючи виступ канцлера, додав, що король буде в змозі виконати всі вимоги православних лише після отримання на це згоди Папи.

Такої відповіді православні не чекали. До цього часу вони могли думати, що король стане на їх боці і визнає слушність їхніх вимог. Вони вірили, що якщо Владислав беззастережно визнає важливість «Пунктів», то і сейм також буде змушений їх затвердити. Позиція короля мала сильно послабити позицію православних послів, однак вони і надалі не хотіли відмовлятися від боротьби за реалізацію своїх вимог.

Після повернення з Сенату до посольської палати православні, вже знаючи думку короля, намагалися змусити католицьких послів затвердити «Пункти». Щоб досягнути цього, вони заявили, що якщо їх релігія не буде задоволена, вони не візьмуть участі в жодних нарадах. Проте католики не бажали виконувати вимог православних. Натомість, посилаючись на заяву Примаса про те, що деякі пункти з прийнятих на елекції можна виконати без згоди Папи, пропонували провести спільну сесію з Сенатом та узгодити, які положення угоди могли б уже на цьому сеймі бути затверджені. Без порозуміння з Сенатом посольська палата не хотіла приймати жодних рішень у справі православних.

Православні не хотіли здаватися на волю Сенату, домагалися, щоб їх посольська палата до спільного засідання остаточно узгодила свою позицію у справі «задоволення грецької релігії». Католицькі послы готові були визнати за православними право вільного проведення релігійних служб, але не погоджувалися без згоди Папи передавати їм будь-яке майно, яке мали уніати. Отже, проблема полягала в тому, що майно, на яке мали претензії православні, становило одночасно власність підпорядкованої Папі Уніатської Церкви. Зокрема, йшлося про власність руського єпископату в Луцьку. В «Пунктах задоволення» було відзначено, що вони мають бути від уніатського єпископа передані православним. Погоджуючись на це, сейм повинен був би скасувати виданий Сигизмундом II документ, який надавав це майно єпископові-уніату. Католицькі послы у зв'язку з цим підкреслили, що сейм не має права відбирати і надавати церковні бенефіції.

У результаті опору православних послів та непохитної позиції католиків ані 28 лютого, ані наступного дня (1 березня) до спільного засідання обох палат сейму не дійшло. Досить довго тривала дискусія в посольській палаті. Католики надалі переконували православних зачекати на згоду Папи, але — безрезультатно. Врешті почали пропонувати

компромісні рішення. Православні вже готові були погодитися на чекання відповіді з Риму, але при умові, що на цьому сеймі прийнята буде конституція, яка б гарантувала остаточне вирішення конфлікту на підставі «Пунктів задоволення». Подібною за своєю суттю була пропозиція Єжи Оссолінського, котрий висловився за прийняття конституції, яка б зобов'язувала короля до отримання згоди Папи, а в разі негативної відповіді Папи дозволяла затвердити «Пункти» на найближчому сеймі. Однак жодна з цих пропозицій не пройшла. Маршалек, не маючи можливості знайти компромісне рішення в посольській палаті, просив православних не затягувати дискусії, висловлюючи при цьому переконання, що тільки Владислав може їм допомогти, і коли вони йому довіряють, то він, напевно, зробить це. Православні відчували неможливість подальшого затягування засідань сейму. 2 березня вони дозволили послам відкласти питання православних і зайнятися іншими справами. Протягом найближчих 10 днів православні зі своєю справою на сеймі не виступали.

У цей час Владислав взяв на себе ініціативу задоволення вимог православних. Він прийняв на себе обов'язки посередника між представниками обох руських Церков, маючи намір довести до компромісу між ними. З православними від імені короля розмовляв приватно протестант Рафал Лещинський. Про намову уніатів до поступок попросили канцлера Литви Альбрехта Станіслава Радзівілла, який мав передусім схилити луцького уніатського єпископа до передачі деякого майна своєму конкуренту, православному єпископу Пузині. Це могло дозволити в майбутньому вирішити справу луцького руського єпископату.

Король намагався залагодити православно-уніатський конфлікт таким способом, на який православні були б у змозі погодитися. Він хотів також, щоб вони залишилися, принаймні, частково, задоволені на коронаційному сеймі. Але з огляду на те, що виконання зобов'язань щодо православних загрожувало конфліктом з Апостольською Столицею, Владислав намагався добре вмотивувати необхідність поступок. Він готував Рим до цього ще до елекційного з'їзду і посилив ці дії перед коронаційним сеймом. Після отримання звістки про перебіг місцевих сеймів він звернувся до Папи з письмовим проханням, щоб той дозволив задовольнити вимоги православних. Це давало йому можливість відкласти реалізацію зобов'язань, прийнятих у пактах-конвентах, і одночасно довести до кінця коронаційний сейм. Владислав нагадав Папі про небезпеку, яка може виникнути, коли православні не будуть нічим задоволені: не зібрався би сейм, Речі Посполитій загрожувала б поразка у війні з Москвою, а також внутрішні заворушення, які могли б призвести навіть до ліквідації унії. Власне поступки в майбутньому полегшили б королю схиляння православних до унії з Католицьким Костелом. Ніби на підтримку аргументів польського володаря до Італії у той час доходили вісті про те, що протестантські держави отримали згоду козаків діяти проти Габсбургів.

Лист Владислава, а певно, і ці поголоски сприяли тому, що Папа Римський скликав комісію, яка складалася з теологів і знавців канонічного права для повторного розгляду «Пунктів задоволення». Посилаючись на результати її роботи (протягом 2—5 лютого 1633 року) Конгрегація Поширення Віри приготувала два листи до Владислава IV, котрі, разом з інструкцією, яка вказувала на метод поводження з цією кореспонденцією, були надіслані Вісконті. В одному з них писалося, що відповідь у справі можливостей погодження уніатів з православними на підставі пропонуваного королем умов буде надіслана лише після їх обговорення спеціальною комісією. У другому листі, згідно з правдою, повідомлялося, що Конгрегація Поширення Віри після повторного розгляду «Пунктів задоволення» є проти їх реалізації. Цей лист мав бути вручений Владиславу IV і опублікований лише у разі, коли б була вже прийнята несприятлива для уніатів конституція або ж перший лист, який давав королю можливість грати на зволіканні, не приніс би бажаного результату.

Нунцій, бажаючи виконати доручення Риму, провів розмову з королем. Владислав намагався переконати свого співрозмовника, що безумовний опір щодо будь-яких поступок для Православної Церкви міг би зашкодити Польщі, а особливо уніатам. Після цієї розмови Вісконті почав думати, що монарх справді турбується про уніатів і що власне з цього випливає більшість його дій.

Тим часом, 11 березня, православні ще раз нагадали на сеймовому форумі про виконання їхніх вимог. Тоді, згідно із програмою засідань, обидві палати мали об'єднатися і приступити до затвердження постанов сейму. Православні не дозволяли цього, вимагаючи, щоб раніше було «задоволене», згідно з пактами-конвентами, «грецьку релігію». Вони поступилися лише тоді, коли король обіцяв, що їх права будуть збережені. Завдяки цьому могла відбутися спільна сесія обох сеймових палат. 12 березня православні послы знову відмовилися піти на дальші спільні засідання. Однак їх позиція вже змінилася. За намовою Лещинського вони погодилися зачекати з реалізацією «Пунктів задоволення» до наступного сейму взамін за негайне виконання деяких умов православно-уніатської угоди. Тимчасово регулювати становище Православної Церкви мав спеціальний диплом, для опрацювання якого посольська палата призначила Єжи Оссолінського та Якуба Собеського. Далі текст диплома був запропонований всім послам, але не був ними схвалений. Однак, коли посольська депутація, яка підтримувала позицію православних у сенаті, замість обіцянки поступок принесла декларацію єпископів, що без згоди Папи Римського, крім гарантування православним безпеки, ніхто не міг від них чогось більшого довідатися, навіть погрожуючи зірванням сейму. Православні послы покинули палату з погрозами, що вийдуть з сейму з демонстрацією.

Непохитність православних послів, котрі постійно декларували, що скоріше вони зірвуть сейм, ніж дозволять, щоб Православна Церква і надалі

була позбавлена належних їй прав, полегшила Владиславу прийняття дуже важливих рішень у цій справі. Уже 12 березня він призначив Петра Могилу Київським митрополитом, даючи йому таку владу над православними, яку Юзеф Вельямін Рутський мав над уніатами. 1 березня таке ж призначення, тим разом на мстиславську єпархію, прийняв Юзеф Бобрикович. Цього дня після жвавої дискусії в палаті — бо знову православні послы повторили свій протест — було дозволено, щоб король видав православним спеціальний «Диплом», який мав потім бути затверджений сеймовою конституцією. Виданий монархом документ мав гарантувати вирішення православного питання на наступному звичайному сеймі на умовах, узгоджених під час елекції. До схвалення такого способу розв'язання конфлікту Владислав IV намагався схилити і нунція. Намовляв Вісконті до цього і Єжи Оссолінський та отець Валеріан Магні, але — безрезультатно. Незважаючи на це, король ще того ж дня видав «Диплом», внаслідок чого православні погодилися на пролонгацію сейму.

Це, однак, не поклато край суперечкам. 15 березня, після прочитання «Диплому» та проекту конституції, яка мала підтвердити до наступного сейму юридичну силу цього документа, дійшло до поважної суперечки. Примас Венжик, полоцький єпископ Станіслав Лубенський і пеняньський староста Михайло Война внесли протест проти схвалення цього «Диплому» конституцією. У відповідь православні пригрозили не допустити до прийняття сеймом будь-яких постанов. Щоб вийти з незручної ситуації, король знову звернувся до думки теологів і каноників. З чотирьох опитаних отець Магні і ректор Краківської Академії Якуб Найманович ствердили, що пропонуване розв'язання питання нічим не ображає сумління католиків. Ці заяви та наполегливі декларації православних про їх готовність зірвати сейм, схилили тих, хто протестував, до висловлення згоди на ухвалення конституції, яка затверджує «Диплом». Для демонстрування своєї лояльності сенатори, найповажніші католицькі послы та присутні в Кракові уніатські духовні особи 16 березня подали заяву до міського уряду про те, що на виданий королем без згоди Апостольської Столиці документ погодитися не хочуть і не можуть. Ще в останній день сейму (17 березня) не обійшлося без проблем. Литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзівілл та коронний підканцлер Томаш Замойський не хотіли поставити печатку на «Дипломі», говорячи, що так диктує їм їх сумління. Уступили вони лише тоді, коли Владислав IV пригрозив, що «якщо печатка в Короні або В. Кн. Литовському не при ділі, то він віддасть її єретикові».

З моменту покладання печатки «Диплом» став правним документом, обов'язковим до часу найближчого сейму, коли він мусив бути замінений на «Пункти задоволення». Цим документом православні отримали:

- 1) юридичне визнання церковної ієрархії;
- 2) затвердження своїх святинь, братств, шкіл, друкарень та дозвіл на будівництво і закладання нових;

3) запевнення про вислання комісії, котра мала поділити церкви та монастирі в королівських містах пропорційно до числа віруючих;

4) повну свободу культу.

Серед обіцянок, вміщених у «Пунктах задоволення», на коронаційному сеймі були виконані лише деякі. Передусім, православним не повернули значну частину бенефіцій. Однак те, що православним послам вдалося досягнути, було надзвичайно істотним. Завдяки «Диплому», затвердженому сеймом, Владислав IV міг навіть ці здобутки збільшити. Уже в день закінчення засідань сейму він вручив призначення православним єпископам: луцькому та перемиському. Незабаром він підтвердив також привілеї окремих православних братств, видав мандати, в яких наказувалося передати православним у королівських містах деякі церкви, а також затвердив відкриття кількох нових православних церков і монастирів. Ці дії, які були проявом королівської прихильності, дозволяли надіятися, що, згідно із зобов'язанням Владислава, черговий сейм остаточно схвалить у цілому «Пункти задоволення».

Те, що сповнювало православних оптимізмом, непокоїло уніатів.

Вони не були у захопленні від перспективи втілення в життя «Пунктів», тому і намагалися за будь-які ціну цьому протистояти. З цією метою вони почали вчащати до Римської курії, щоб переконати її у необхідності дотримання попередньої лінії поведінки щодо Уніатського Костелу. Вони старалися дійти до кожної особи, яка хоч щось значила в Римі, писали до Папи, державного секретаря, протекторів та секретарів Конгрегації, а також до відомих теологів. Не заощаджували кошти на дорогі посольства. Одразу після коронаційного сейму до Риму був посланий коад'ютор уніатського митрополита, пінський єпископ Рафал Корсак, щоб передати найсвіжішу інформацію про останні події на сеймі і в державі та при нагоді висловити свою оцінку. Через кілька місяців його слідами поїхав луцький єпископ Єремій Почаровський, котрий у разі реалізації «Пунктів задоволення» мав дуже багато втратити (він міг втратити єпископат).

Православні самостійно не мали можливості протистояти діям уніатів у Римі. Такі заходи в інтересах православ'я здійснив Владислав IV. Маючи на меті «задоволення грецької релігії», згідно з власними концепціями, він хотів одночасно вважатися добрим сином Католицького Костелу. Тому він посилав до Риму листи з обітницями розширення католицизму. Діяв і через нунція, котрий, намагаючись витлумачити свою діяльність, розповсюджував у Римі королівські аргументи про необхідність поступок для православ'я. У депеші від 16 березня 1633 року Вісконті писав, що Владислав IV видав «Диплом» з побоювань, що сейм розійдеться без прийняття постанов, що могло б потягнути за собою дуже небезпечні наслідки для держави і унії. Ще більш переконливо обґрунтовував концепцію та тогочасну діяльність короля отець Магні, який залишався на службі в Конгрегації Поширення Віри. У листі від 21 березня 1633 року до секретаря тієї ж Конгрегації кардинала Франческа Ігнолі він доводив, що

поступки православним врятували Річ Посполиту та унію. То завдяки їм міг відбутися сейм, не сталися козацькі бунти і існували всі шанси виграти смоленську війну. Магні обґрунтовував, що виконання Владиславом IV присяги, даної православним, є важливим також з огляду на Москву і Швецію. Якби цього не сталося, король мусив би розпрощатися назавжди з надією отримати трон у тих державах. Незабаром Магні поїхав до Риму, щоб особисто переконувати в правильності політики короля і підготувати ґрунт для королівського посольства.

Посольство польського короля прибуло до Риму 20 листопада 1633 року. Обов'язки посла виконував надвірний коронний казначей Єжи Оссолінський, який особисто висловлювався за вирішення уніатсько-православного конфлікту шляхом порозуміння, яке б поважало права Православної Церкви. Так і тепер королівська інструкція радила йому провести розмови в справі погодження способів вирішення цього конфлікту. Проте, незважаючи на зусилля Оссолінського і Валеріана Магні, Конгрегація, в складі якої були 4 кардинали, 4 прелати та 4 теологи, а також спеціально скликана з метою вивчення умов угоди в «Пунктах задоволення», знову висловилася негативно щодо можливості дати на неї згоду, а тим більше — визнала, що всі католики, особливо нунцій і прелати обох католицьких обрядів, повинні твердо протестувати і не допустити до вирішення конфлікту на такій основі. Оссолінський зміг лише переконати Папу, аби той затримав опублікування цієї постанови і не відкидав королівського «Диплому». Майбутнє православ'я в Речі Посполитій залежало тепер від доброї волі Владислава та його позиції щодо думки Риму.

РОЗДІЛ III

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ В 1632-1646 РОКАХ

Смерть короля Сигизмунда III Вази започаткувала новий етап в історії Православної Церкви в Речі Посполитій. Перші прояви змін можна було помітити вже на конвокаційному сеймі. Засідання цього сейму розпочалося 24 червня 1632 року. На засіданні призначено комісію для розгляду взаємних православно-уніатських претензій. Ця комісія опрацювала проект погодження обох конфесій. Проект підписав королевич Владислав і уніатський митрополит Юзеф Вельямін Рутський. У ньому містилися пропозиції надати православним право вільного проведення богослужінь у київському, брацлавському і подольському воєводствах та на львівській і галицькій землях (руські воєв.). Комісія погоджувалася також і на те, щоб залишити православним монастирі: св. Михаїла та Печерський у Києві, а також у Жидачині і Унейові, крім цього — кафедральний храм у

Львові. Згідно з проектом, відтепер православні братства могли без перешкод керувати своїми лікарнями і школами.

Ці пропозиції не розширювали обсяг свобод визнавців православ'я і не збільшували статки їх Церкви. Цінність цих пропозицій полягала лише в тому, що вони могли надати правовий статус тогочасному майну Православної Церкви і вберегти його від можливих втрат у майбутньому. З цього часу Церква могла постійно мати один єпископат у Речі Посполитій.

Проект, однак, не обмежувався лише вищеназваними пропозиціями. Значним поступком можна визнати дозвіл на завершення будови православної церкви Св. Духа у Вільно та допущення православних міщан до обіймання посад у магістратських установах.

Неясно, в якому контексті слід розглядати запропоновану комісією передачу православним чотирьох церков у Могилеві і двох — в Орші. Завдяки цьому Православна Церква мала б гарантований вплив у цих містах. Постає, однак, питання, чи йдеться тут про церкви, які не належали уніатам, чи про ті, які вважалися уніатськими.

Ані православні, ані уніати не були задоволені з проекту. Православні вважали, що проект дає їм замало; уніати, бачачи незадоволення православних, почали відмовлятися навіть від тих поступок, які вже були ними узгоджені. Черговий сейм, елекційний, став для православних більш вдалим. Уповажнений сеймом, королевич Владислав скликав спеціальну раду, спільно з якою опрацював «Пункти assurances громадян Корони і Великого Князівства Литовського руської національності, визнавців грецької релігії». «Пункти» надавали православним право вільного проведення богослужінь, ремонту і будівництва святинь, закладання церковних братств, притулків, шкіл, друкарень. Православним міщанам дозволялося обіймати посади в міських установах. У «Пунктах» також говорилося, вперше з 1596 р., про київського православного митрополита. Уніати мали віддати йому кафедральну церкву св. Софії у Києві разом з маєтками, які розташовані були в Київському воєводстві. Однак ці маєтки мали дістатися православному митрополиту лише після смерті митрополита уніатського.

Митрополита і православних єпископів мали обирати православна шляхта та духовенство, а затверджувати — король. Така постановка справи була рівнозначною невизнанню тогочасного митрополита Ісайї Копинського. Теоретично для майбутнього короля було б простіше ридати зараз відповідний документ Копинському, затверджуючи його на посаді митрополита. Однак Копинський через те, що став митрополитом всупереч волі попереднього короля, піддав сумніву свою лояльність щодо Речі Посполитої. Те саме стосувалося всіх православних єпископів, висвячених патріархом Феофаном.

Згідно з «Пунктами асекурації», уніати мали віддати під резиденцію православному митрополитові або його намісникові у В. Кн. Литовському монастир під Гродно разом з приналежними до нього маєтками.

Крім митрополії, православні мали отримати ще чотири єпископати: львівський, луцький, перемиський та мстиславський. Отже, майбутня легальна Православна Церква в Речі Посполитій мала складатися з п'яти парафій, тоді як нелегальних парафій було дев'ять. Зменшення кількості єпископатів мало бути компенсоване їх матеріальним зміцненням. До 1632 р. тільки львівський православний єпископ міг мати маєток, який був власністю його парафії. Отже, він вважався легальним єпископом. Нелегальні єпископи таких джерел доходів не мали. У «Пунктах» було обіцяно повернення єпископських статків і майбутнім православним єпископам: луцькому та перемиському. Для перемиської парафії це мало статися після смерті місцевого уніатського єпископа. До того часу православний єпископ мусив задовольнятися трьома перемиськими монастирями та платнею, яку виплачував король. Тільки з королівської платні мав утримуватися мстиславський православний єпископ. Цей єпископ мав би резиденцію в моголівському монастирі. Жодної надії на якесь матеріальне забезпечення від нерухомостей цей єпископ не мав.

«Пункти» передавали православним усі церкви і монастирі (крім Видубицького) у Києві та дозволяли православному братству у Вільно закінчити будівництво церкви Св. Духа. Православним мали бути передані у Вільно три церкви, зайняті уніатами. Крім того, в «Пунктах» обіцялося, що на коронаційному сеймі буде призначена спеціальна комісія, яка виконає поділ усіх церков у Речі Посполитій між уніатами і православними пропорційно до їх кількості. Вже зараз, не чекаючи рішення цієї комісії, православним було віддано деякі церкви. «Пункти» виділяли їм дві церкви в Мстиславі, чотири — в Моголіві, дві — в Орші і одну — в Дзисні (Dzisia), а також давали право на одну церкву в Полоцьку. Усі названі місцевості знаходилися на східних теренах Речі Посполитої, на кордоні з Росією. Те, що сеймова комісія, яка опрацьовувала «Пункти», власне в тих містах уже готова була йти на поступки православним, можна пояснювати московською загрозою. Польща була у стані війни з Росією. Ті, що працювали над «Пунктами», могли побоюватись, що незадоволені православні з прикордонних міст перейдуть на бік Росії. Щоб цьому запобігти, вони обіцяли конкретні поступки.

«Пункти» дозволяли уніатам переходити у православ'я, а православним — до унії. Під текстом «Пунктів» поставив свій підпис і печатку королевич Владислав. Участь королевича в опрацюванні «Пунктів», які містили такі широкі поступки православним, уже тоді пов'язувались з його планами щодо Росії. Таким способом майбутній король не тільки міг отримати симпатії православних у Речі Посполитій, а й розвіяти побоювання росіян щодо майбутнього їхньої релігії в тому разі, якщо Владислав отримає царський трон. Для Владислава також важливим було усунути релігійні мотиви діяльності козаків. Тому що до тих пір, поки православ'я не буде задоволене, існує небезпека, що козаки під впливом агітації православного духовенства можуть опинитися на боці Росії в

тогочасному конфлікту з Польщею. Козаки у тій війні становили головні польські сили.

Підпис королевича, який ще навіть не став королем, не міг надати «Пунктам» юридичної сили. Схвалення Владиславом цих «Пунктів» могло бути лише як заохочення для православної і протестантської шляхти висловитись під час елекції на його боці. Незважаючи на це, вже 3 листопада 1632 р., одразу після підписання королевичем «Пунктів», ще до елекції, чотириста дев'ять православних громадян, які прибули з Варшави, обрали двох кандидатів на посаду митрополита. Незабаром було вибрано також кандидатів на посади луцького і мстиславського єпископів. З цього видно, що православні поводитися так, ніби вони не мали жодних сумнівів щодо затвердження та правочинності «Пунктів».

Невиконані вимоги православних затримували працю елекційного сейму. Лише після підписання «Пунктів» Владислав був обраний королем Польщі. Елект, присягаючи на *rakta conventa*, зобов'язався примирити уніатів і православних. Він мав це здійснити, керуючись постановами підписаних ним «Пунктів». Аби «Пункти» могли стати правочинними, майбутній король мусив затвердити їх ще під час своєї коронації. Крім того, вони мали бути затверджені конституцією сейму.

Однак очікуваний православними коронаційний сейм 1633 р. не виправдав їхніх надій, бо «Пункти асекурації» не були затверджені. Проте деякі постанови з них реалізував сам король Владислав, використовуючи свою владу. Зокрема, вже 14 березня він спеціальним листом дозволив передати в користування православним по одній церкві в таких королівських містах як Красний Став, Белз, Сокаль, Дрогичин, Стоянів, Мости, Грубешів, Ратно, Пінськ, Кобрин, Брест, Володимир та Крем'янець. У Бельську Підляським православні мали отримати навіть більше, ніж одну церкву. Наступного дня король видав спеціальний диплом, яким надав православним право вільного відправлення богослужінь. Королівський диплом затверджував також існуючі тоді православні братства, школи, друкарні і лікарні. У дипломі, затвердженому і коронаційним сеймом, король дозволив новообраному православному митрополитові і єпископам виконувати свою владу, пообіцяв також платню мстиславському та перемиському єпископам.

На момент появи диплома православний митрополит і православний мстиславський єпископ вже мали акти про своє призначення, видані раніше королем. У документі, виданому мстиславському єпископові Юзефу Бобриковичу король постановив, що кордони православної мстиславської парафії мають бути спільними з границями полоцької уніатської парафії. Бобриковим міг виконувати свої повноваження у всіх місцевостях цієї парафії.

Лише 18 березня, вже після появи королівського диплома, призначення на єпископські посади отримали князь Олександр Пузина (на луцьке єпископство) та Іван Попель (на перемиське єпископство). З огляду

на те, що «Пункти асекурації», які окреслювали статки цих парафій, ще не були затверджені, король призначив Пузині жидачинський монастир з майном та маєтки Термкі і Теремне, а також одну церкву в Луцьку як тимчасову форму матеріального забезпечення. Попель мусив тимчасово задовольнитися трьома монастирями в Перемишлі.

Під час коронаційного сейму король виявив прихильність не тільки єпископам, а й православним братствам. Дозвіл на легальну діяльність отримали від короля львівське ставропігійне братство та братства з Бельська Підляського, Могилева і Пінська. 18. березня 1633 р. король затвердив православне братство при церкві Св. Духа у Вільно. Монастир, що знаходився під опікою цього братства, за згодою короля, мав контролювати інші монастирі в Мінську, Євю (троцьке воєв.), Цеперську, Сновську (новогородське воєв.), в Новому Дворі, Куп'ятичах (пінський повіт) та Селецьку (мінське воєв.). Віленське православне братство і монастир Св. Духа могли отримувати від них дари як у вигляді нерухомості, так і рухоме майно, а в судових справах вони могли підлягати тільки головному трибуналу. Разом з віленським братством король затвердив також церковне братство Мінська, яке діяло від початку свого існування як нелегальне. Православним мав належати монастир Св. Петра і Павла в Мінську. Король дозволив їм також будівництво нової церкви.

Зважаючи на те, що на коронаційному сеймі в результаті опору католицької більшості «Пункти асекурації громадян... визнаців грецької релігії» не були затверджені, Владислав IV письмово зобов'язався, що всі вміщені там рішення будуть виконані на наступному сеймі. У зв'язку з тим, що передбачувана в «Пунктах» відбудова легальної православної церковної ієрархії вже відбулася, зобов'язання короля могло стосуватися передусім матеріального забезпечення православних єпископів та призначення спеціальної комісії для поділу церков між православними і уніатами. Але перш ніж зібрався наступний сейм, король устиг сам призначити комісарів, яким доручив передачу православним деяких вказаних ним церков. Комісари не могли самі вирішувати питання, скільки церков у даній місцевості належить до православних. На такі дії сейм згоди не давав.

Розпорядження про передачу церков король почав видавати ще під час проведення коронаційного сейму. Владислав IV виразно робив усе, аби стерти неприємне враження, яке православні послали винесли з цього сейму. Вже 14 березня 1633 року король наказав луцькому письменникові Симону Гулевич-Воютинському, православному послу на коронаційний сейм, прийняти від уніатів і передати одновірцям церкви Об'явлення Господнього в Бельську та св. Миколая в Клещелях, на Поліссі. 16 березня комісари отримали від короля розпорядження віддати православним дві площі у Вільно, де колись стояли православні храми. Крім цього, один з комісарів мав зайнятись передачею православним церкви св. Феодора Тирона в Пінську та церкви Різдва Найсвятішої Діви Марії в Бресті і Кобрині. Дещо пізніше король наказав комісарам передати православним церкву Св. Троїці

в Мінську, а також по одній церкві в Могилеві та Красному Ставі. Попри таку щедрість короля, не всі названі церкви справді перейшли до православних. Безпорадними перед опором уніатів були королівські комісари у Вільно, Пінську та Мінську. У Мінську уніати доводили комісарам, що уступлять православним свою церкву лише тоді, коли сейм затвердить «Пункти асекурації». Тимчасовий ефект принесла праця королівських комісарів у Бельську і Красному Ставі. У цих місцевостях церкви, передані ними православним, знову незабаром зайняли уніати (в Красному Ставі через тиждень). І тільки в Могилеві та Бресті церкви, передані комісарами, залишилися в руках православних.

Православні міщани не завжди покійно чекали, коли комісари введуть їх до відібраних в уніатів церков. У Пінську, бачачи безрезультатність діяльності комісара, православні силою зайняли призначену їм церкву. Були і випадки, коли православні забирали в уніатів церкви, не чекаючи прибуття комісарів. Прикладом таких дій може бути конфіскація церкви св. Софії у Києві разом з приписаними до неї церквами св. Миколая, св. Симона і св. Василя, яка сталася 12 липня 1633 р.. Православні могли так діяти лише тому, що почувалися безпечними під боком козаків. Чим далі на захід від Києва, тим меншими були шанси успішності та безкарності таких дій.

Передача православним уніатських церков була постійним джерелом неспокою, тому кращим виходом у цій ситуації могло бути будівництво нових православних святинь. Владислав IV не був проти таких ініціатив. 18 травня 1633 р. він дозволив своєму секретарю Лаврину Древінському та підхорунжому Данилові Ела-Малиновському будівництво православної церкви і монастиря в Крем'янці. Король дозволив також організувати при цьому монастирі церковне братство та відкрити школу, друкарню і лікарню. 17 липня 1633 року, на прохання шляхти з полоцького воєводства, король дав дозвіл будувати братську православну церкву і монастир у Полоцьку. У 1634 році згоду на зведення церкви отримали православні в Пінську. Король і їм дозволив організувати церковне братство та монастир.

Найважливішою подією в житті Православної Церкви в Речі Посполитій в 1633 році було поновлення легальної церковної ієрархії включно з посадою митрополита. Така важлива подія в історії Православної Церкви мала і свої негативні сторони. Православній Церкві в Речі Посполитій загрожувала схизма. Тогочасний нелегальний православний митрополит Ісайя Копинський не бажав погодитися з новою ситуацією, намагаючись використати підтримку, яку він мав у Києві. На його боці стояли монахи монастиря св. Миколая, підтримувала його і частина світського духовенства. Копинський звертався по допомогу і до козаків. Знервований від втрати посади, він проводив серед них агітацію на користь Москви. Однак ця підтримка мало, що дала Копинському. Силою змушений до зречення посади митрополита, він до 1635 року перебував і надалі у київському монастирі св. Михаїла, який з 1620 р. був резиденцією православних митрополитів. Цей монастир король надав йому у довічне

користування. Однак потім колишній митрополит залишив це місце, щоб, як і сталося, ніколи до нього не повернутися. Вбачаючи загрозу з боку свого конкурента Петра Могили, Копинський прагнув забезпечити собі протекцію короля. Король став на сторону потерпілого і признав йому титул архієпископа Сіверсько-Задніпровського. Під юрисдикцією цього архієпископа мали знаходитися монастирі, розташовані на теренах маєтків Яреми Вишневецького і передані свого часу у довічне користування Копинському. Князь Ярема встиг ці монастирі переказати Могилі. Тому зараз в інтересах Копинського король закликав до порядку як Вишневецького, так і Могилу.

Прихильність короля до нелегального православного митрополита можна пояснити тогочасною напруженою ситуацією в стосунках Речі Посполитої з козаками. Після закінчення війни з Москвою і Туреччиною маси козаків, які брали участь у цих війнах, не отримали належної їм винагороди. І не тільки нереєстрові козаки. Король і Річ Посполита не мали на той час грошей навіть для 7 тисяч реєстрових козаків. Копинського поважали козаки, тому й король старався, щоб образи колишнього митрополита не посилювали напруження серед козаків. Тому власне Владислав IV мусив стати на захист Копинського, навіть і проти Могили.

У 1637 році влада Речі Посполитої надала жорсткіший характер політиці стосунків з козаками. Коли на початку травня 1637 року були знайдені гроші на оплату реєстрового козацького війська, король міг вважати себе незалежним від настроїв козаків і міг припинити захист Копинського.

Колишній митрополит мусив погодитися з новою ситуацією. Йому не залишалося нічого іншого, як лише шукати притулку далеко від Києва і Могили. Копинський подався на Полісся. На його боці продовжували стояти монахи трьох монастирів, розташованих на Задніпрянщині (на схід від Києва): у Мгарі біля Лубнів та в Густині і Ла-ині біля Прилук. Ці монахи з намовляння Копинського, боячись переслідувань за віру, в 1638 р. втекли до Росії. Сам Копинський Польщі не залишив і помер у 1640 році.

Утеча православних монахів могла бути не тільки результатом агітації Копинського, а й наслідком поразки козацького повстання 1637—1638 років. Монахи могли побоюватись, що тепер, коли козаки розбиті, не буде кому боронити православ'я в Речі Посполитій, і ніщо не стане на заваді для його знищення. Побоювання монахів були обґрунтовані і тим, що козаки під час повстання в Лубнах убили католицьких священників. Православні монахи боялися помсти. Поведінка польських військ на Задніпрянщині могла посилити ці страхи.

Утеча монахів не була в 1638 році чимось незвичним. Це треба пов'язувати із загальною еміграцією населення з територій, охоплених козацьким повстанням, до російських земель. У 1638 році маєтки Яреми Вишневецького покинули, прямуючи в Росію, кілька тисяч підданих. Всього людей, які втекли тоді до Росії, було приблизно двісті тисяч.

Копинський не мав змоги намовити монахів до втечі в 1633 році, коли Річ Посполита мусила рахуватися з козаками. Усі рішення короля щодо Православної Церкви, прийняті ним у той період, мали на меті нейтралізувати можливі конфлікти з козаками на ґрунті захисту православ'я. Треба було зважати і на московську загрозу. Москва розраховувала на те, що козаки збережуть нейтралітет у російсько-польській війні, тобто не стануть на перешкоді боротьби православної держави з державою, яка вважалася пригноблювачем православних. Однак козаки цих надій не виправдали і взяли участь у війні на боці Речі Посполитої.

Козаки стали у пригоді для Польщі і у війні з Туреччиною, яка вибухнула взимку 1633 року. Хід подій на фронтах міг диктувати королю, щоб той ішов назустріч православним. Невиконання усіх вимог православних на сеймі 1633 року влада Польщі мотивувала відсутністю на це згоди Папи Римського. Католицькі послы і сенатори, як і король, від згоди Папи узалежнювали реалізацію всіх постанов, утілених у «Пунктах асекурації». Ця обставина набрала ваги від часу коронаційного сейму. Сам Владислав IV, найімовірніше, був би схильний реалізувати в «Пунктах» рішення без згоди Папи, і то не тільки з симпатії до православних, скільки з метою втілення своїх планів, пов'язаних з намірами отримати владу над Росією, і навіть над Швецією. Йому потрібно було показати суспільству цих обох держав, що він є толерантним володарем. Таким чином, були б усунені побоювання, що Владислав IV після приходу до влади в Росії чи у Швеції буде намагатися запровадити там католицизм.

Прагнучи реалізувати свої плани, король не міг відверто суперечити волі католицької більшості у Речі Посполитій, котра не хотіла допустити до розповсюдження в державі православ'я коштом католицького уніатського обряду. Тому король вирішив докласти усіх зусиль, щоб отримати для своєї політики схвалення Папи Римського. З цією метою восени 1633 року Владислав IV відправив до Папи посольство на чолі з Єжи Оссолінським, котрий мав отримати згоду Папи на поступки для православних, запропонованих у «Пунктах асекурації». Аргументом, який мав схилити Папу до схвалення цих планів, крім грошей, мали бути і надії на те, що в майбутньому православні з Росії і протестанти з Швеції стануть його підданими. Проте цей аргумент не допоміг. Папа не дозволив Владиславу робити жодних поступок православним. При цьому мова йшла не тільки про плановані поступки. Папа був і проти поступок уже здійснених. Тобто Владислав IV пішов проти волі Папи вже в моменті, коли допустив створення легальної православної ієрархії в Речі Посполитій. Коли б король хотів надалі діяти згідно з волею Папи, він мусив би відмовитися від усіх поступок, які вже встиг надати православним. Єдине, що посольству вдалося виторгнути, — то згода Папи на тимчасове затримання публічного ознайомлення з його відповіддю. Майбутнє православних залежало тепер від того, як учинить король.

На коронаційному сеймі Владислав обіцяв реалізувати всі постанови «Пунктів асекурації» на черговому сеймі. Однак найближчий сейм, скликаний влітку 1634 року, був сеймом надзвичайним, двотижневим. Його скликано виключно з метою ухвалення податків для оплати війська. Всі інші справи, в тому числі релігійне питання, мали розглядатися на найближчому звичайному шеститижневому сеймі, який був призначений на кінець січня 1635 року.

Політична ситуація, в якій мав засідати сейм 1635 року, не була подібною до ситуації 1633 року. У червні 1634 року війна з Росією закінчилася укладанням угоди в Полякові. Також у 1634 році був підписаний мирний договір з Туреччиною. Закінчення обох воєн вплинуло на політику короля. В кінці 1634 року різко змінилось його ставлення до православних. Восени того ж року він наказав закрити православні латинські школи у Києві і Вінниці, а також київську православну латинську друкарню. Петра Могилу звинувачено у порушенні королівської волі, бо король дозволив відкривати лише руські школи. Мабуть, навчання латинською мовою у православних школах створювало конкуренцію для католицьких (єзуїтських) шкіл. Навчання дітей в школах з латинською мовою було привілеєм шляхетських кіл. Тому, поки єзуїти мали монополію на навчання латинською мовою, вони могли впливати на православну шляхту. Такий вплив неодноразово закінчувався зреченням православ'я шляхетськими синами. Негативне ставлення короля до православних латинських шкіл могло бути і наслідком відповіді Папи. Владислав IV не був настільки консервативним, щоб насправді покласти край існуванню цих шкіл, тому в православних колегіях у Києві і Вінниці (потім Гощі) і далі навчання проходило латиною.

Сейм, який згідно з обіцянкою короля мав затвердити «Пункти задоволення громадян... грецької релігії», зібрався лише в лютому 1635 року. Саме тоді, нарешті, настала корисна зміна в правовому становищі Православної Церкви в Польщі. Сталося це завдяки затвердженню «Пунктів задоволення» спеціальною конституцією сейму, яка надавала цьому документу юридичну силу. Успішному завершенню намагань православних значною мірою сприяла в той момент добра воля короля. Він зміг використати згоду Папи на тимчасове нерозголошення волі Римської курії, завдяки чому католицька більшість у парламенті легко погодилася виконати вимоги православних. Про те, якою важливою стала ця, на перший погляд, дрібна поступка Папи, може служити висловлювання коронного підканцлера Томаша Замойського, що через брак папської декларації і через те, що засідання сейму не могли завершитися, а також тому, що ворог став біля кордонів Вітчизни, мусив він (підканцлер) прикласти печатку до акту, що затверджував поступки для православних. Замойський назвав головні чинники, які полегшили неуніатам задачу в 1635 році. Можна до них додати й інші. Зокрема, не останню роль відіграли тут гроші, за які православні могли купити прихильність деяких

парламентаріїв. Важливим було і те, що згода влади на поступки православним настала після попереднього православно-уніатського порозуміння. Компромісна позиція греко-католиків могла бути результатом загрозливого становища, в якому опинилася тоді унія. Далися взнаки зміни, які наступили, починаючи від 1632 року, в стосунках між владою Речі Посполитої і Православною Церквою. Красномовно про це говорять слова папського нунція, котрий визнав, що православні «хотіли використати унію начисто» і далі додав, що «наймудріші католики і самі уніати не могли не дивуватися тому, як їх корабель під час такої бурі не затонув повністю».

Затвердження «Пунктів задоволення» було пов'язане з внесенням певних змін у текст документа. Вносив їх спеціальний диплом короля, виданий православним під час засідань сейму 14 березня 1635 року. У тому дипломі містилося рішення, що православний луцький єпископ отримає усе майно свого єпископату лише після смерті тогочасного уніатського владики в Луцьку. Тоді як «Пункти задоволення» проголошували, що ці бенефіції будуть надані православному єпископові негайно після їх затвердження сеймом.

Згідно з новим рішенням, у Перемишлі мали тепер існувати два руські єпископати: православний і уніатський, а не як було встановлено раніше, тобто тільки православний, щоправда, маєток єпископату в майбутньому мав належати православним. Затримка з передачею не уніатам майна обох єпископатів була найбільш яскравим свідоцтвом того, що король рахувався з думкою Папи і католиків. Зрештою, позбавлення уніатських єпископів їх бенефіцій було не тільки втратою для інтересів Католицького Костелу, а й суперечило традиції. Бенефіції надавалися королем у довічне володіння. Варто додати, що цим привілеєм користувалися також і православні владики. Навіть, Сигизмунд III, король, який так неприязно ставився до православ'я, не насмілювався свого часу відібрати бенефіції у Копистенського, Балабана чи Тисаровського. Тому важко тепер вимагати, щоб син зробив це щодо уніатських єпископів, до яких не мав жодних претензій.

Король зробив певну зміну. Замість обіцяного монастиря під Гродно, він надав православним Видубицький монастир у Києві, який належав до того часу уніатам. Цей крок короля означав, що у Києві було ліквідовано останній осередок уніатів. Але одночасно православні не могли створити подібного осередку в Гродно. У свою чергу, православні у Могилеві, крім обіцяного їм раніше монастиря Спасителя, мали прийняти від уніатів і церкву Воздвиження Святого Хреста.

Король дозволив також проводити навчання в православних школах у Києві та Вільно, але тільки до рівня діалектики і логіки; це значило, що в цих школах не мало бути вищих класів філософії і теології. Волею короля спеціальні комісари мали провести поділ церков між уніатами і православними. Для цього було призначено дві комісії: одна — для Корони, а друга — для Литви. Рішення комісарів були остаточними. Одночасно з

видачею диплома православним король вручив Симону Гулевич-Воютинському номінацію на посаду православного єпископа у Перемишлі. На це призначення Воютинський чекав уже два роки.

Так як і православні, на першому сеймі 1635 року королівський диплом отримали уніати. Цей диплом проливає деяке світло на справжнє ставлення Владислава IV до православних. Деякі пункти цього диплома не узгоджуються з тим, що король обіцяв православним у «Пунктах асекурації», і що не було скасоване у виданому ним дипломі. Зокрема, Владислав IV обіцяв, що його комісари поділять церкви пропорційно до чисельності православних та уніатів у кожній місцевості, тоді як зараз запевняв, що православні ніколи не будуть мати церков у Вітебську, Полоцьку і Новгородку. Варто додати, що в «Пунктах асекурації» король дозволив православним мати в Полоцьку одну церкву, і таку церкву вони в Полоцьку справді мали. Однак не все, що чинив король, могло свідчити про його цілковите схвалення унії, до визнавців якої він не був завжди щирий. Так, наприклад, пояснюючи мотиви своїх поступок православним, він повідомив уніатам, що Папа Римський не має жодної позиції у цій справі. Король зробив це, хоча думка Папи з цього питання йому була добре відома.

Усі зміни, запроваджені королем всупереч «Пунктам асекурації», можна віднести на користь його нової політики щодо православних. Ця політика, напевно, була наслідком закінчення московської війни. Вона перекреслювала, принаймні тимчасово, всі надії Владислава IV на московський трон. Польський король був змушений навіть до відречення від титулу московського царя. Тому зараз надмірна фаворизація православних стала вже непотрібною.

Те, що вдалося досягнути православним у 1635 році, належить значною мірою приписати потенціалу, який вони постійно демонстрували. В 1635 році православні послы та деякі прихильні до них протестантські і католицькі парламентарії були ще в змозі реально ускладнювати працю сейму. З православним питанням була пов'язана і загроза з боку Росії. Ще досі можна було побоюватись симпатій до Росії з боку православних Речі Посполитої, навіть їх відвертих висловлювань на користь Росії; це, зокрема, стосувалося козаків. На це все накладало свій відбиток так звана нерішучість Папи, яка примусила послабити опір сенаторів і католицьких послів, але цим уже православні завдячували королеві.

У зв'язку з призначенням комісій для розподілу церков король завчасно застеріг уніатського митрополита Руського, щоб той не ускладнював роботу комісарів. У свою чергу, комісія, призначена для В. Кн. Литовського, перед початком своєї діяльності була попереджена, щоб не визнавати жодної церкви православним у Вітебську. Однак перш ніж якась комісія встигла що-небудь робити та вирішити, новопризначений православний єпископ Пузина за допомогою своїх людей зміг відібрати в

уніатів у Луцьку дві церкви. Трибунал призначив ці церкви уніатам, однак люди Пузини не визнали цей вирок суду законним.

Комісари, призначені для поділу церков у містах Корони, розпочали свою діяльність вже в 1935 році. У грудні того ж року вони прибули до Любліна, їх завдання там було винятково важким, тому що в місті знаходилася лише одна церква. Комісари призначили її православним, обґрунтовуючи своє рішення тим, що не знайшли в місті жодних уніатів.

Комісія, призначена для В. Кн. Литовського, в 1635 році не розпочала свою роботу. Тому громадяни з Литви звернулися до володаря з проханням прискорити початок її діяльності. 18 липня 1636 року король наказав комісарам передати православним, згідно з «Пунктами асекурації», церкви Воскресіння, св. Йоанна Хрестителя та св. Георгія у Вільно. Мабуть, уніати не квапилися віддавати ці церкви, тому що наступного року король знову просив уніатського митрополита не ставати на перешкоді діяльності комісії. Проте нагадування короля не мали результату. Церква св. Георгія була уніатською ще до 1640 року, так само було і з іншими церквами у Вільно, які були обіцяні православним. Поки що вони мали у Вільно лише церкву і монастир Св. Духа. У порівнянні з пануванням Сигизмунда III ситуація змінилася на краще лише в тому, що православним дозволено було користуватися Цією церквою і монастирем, а також приналежними до Цих інституцій маєтками. Варто додати, що один з керівників монастиря Св. Духа у Вільно, Самуель Шицік Залеський, був намісником православного митрополита в литовській частині його парафії. Однак функції намісника не поєднувалися з посадою ігумена віленського монастиря. Бо коли Залеський був призначений на посаду архімандрита в Слупську, він не перестав бути намісником.

У 1636 році коронна комісія продовжувала свою роботу. В лютому 1936 року королівські комісари здійснили поділ церков у Крем'янці. Православні отримали там три церкви і монастир. Три церкви признали комісари православним в Дрогичині. Однак місцевий староста забрав ці церкви у православних. Король, коли довідався про це, наказав старості віддати церкви назад. Подібно, як у Дрогичині, комісари призначили православним три церкви в Бельську Підляському (всіх церков було п'ять). Для керування підляськими церквами православний єпископ луцький прислав свого намісника, монаха з священицьким посвяченням. Невдовзі уніати відібрали бельські православні святині, але принаймні одна з них, церква св. Миколая, була повернена православним, хоча і без належних до неї земель. Уніати зайняли цю церкву ще раз у 1645 році, а самих православних викинули тоді з осель. Тоді король наказав бельському старості повернути православним церкву та зробити можливим їх повернення до своїх земель.

У Лосицях комісари призначили православним обидві місцеві церкви. Боячись, однак, що їх можуть звинуватити у скривдженні католицької віри, вони зобов'язали православних вибудувати за свій кошт церкву для уніатів,

якщо такі там живуть. У ближньому Хелмі комісари не наважилися виявити таку щедрість до православних, тому визнали їм лише одну церкву. Уніати незабаром цю церкву відібрали, одночасно перешкоджаючи православним збудувати нову. Коли православні спробували повернути собі відібраний у них будівельний матеріал для церкви, уніатський єпископ викликав їх як бунтівників до суду і виніс для багатьох з них смертні вироки. Ціною анулювання цих вироків православні покорилися єпископу і прийняли унію. Так було і в Красному Ставі, Пареві, Острові, Тишові, Грубешові, Сокалі і Буську. У Грубешові і Красному Ставі з ініціативи уніатського єпископа Терлецького церкви, призначені і передані комісією православним, було закрито і запечатано. Коли православні наважилися зірвати печатки і зайняти церкви силою, вони були звинувачені у плюндруванні уніатських святинь, за що їм загрожувала смертна кара. Рятувало від неї лише підкорення уніатському єпископу.

У Белзі комісари призначили православним три церкви серед п'яти, але король це рішення змінив, залишаючи православним лише дві церкви. Взагалі діяльність комісарів почала відчувати на собі зростаючу нехіть короля. Тому, що з'ясувалося, що під час роботи комісій більшість руського населення підтримує православ'я, навіть якщо вона раніше встигла визнати унію. За унію стояло передусім руське духовенство, і то не завжди. Зважаючи на протести уніатської ієрархії, незадоволеної таким станом речей, король видав комісарам нове розпорядження. Він наказував, щоб церкви, які уніати дійсно (реально) мали, і які комісари віддали православним, були повернені уніатам. Комісари мали приділяти православним лише гірші церкви.

Якщо православні мусили уступати місця католикам обох обрядів у містах центральної частини Речі Посполитої, то вони домінували в розташованих на схід теренах держави, наприклад, у Мінську. Католики не допускалися тут до місцевого правління. У відповіді на їх скарги король наказав мінським міщанам у середині 1635 року, щоб владу міста обирали також і з католиків. Незважаючи на це, до кінця року ані римські католики, ані грецькі (уніати) не увійшли до складу мінського магістрату. Король, коли довідався про це, ще раз повторив своє розпорядження, додаючи, що католики повинні отримати в цьому місті найвищі посади.

Рішення короля і сейму в березні 1635 року не принесло спокою польській державі. Православно-уніатський конфлікт не був вирішений. Владислав IV постановив спробувати інший спосіб для його розв'язання. У 1636 році він запропонував православним вибрати свого патріарха на зразок Росії. Цей патріарх міг би бути зверхником і для уніатів, але взамін мусив би підпорядкуватися Папі Римському. Цей проект не отримав схвалення православних і не був реалізований.

Поки, що православні намагалися передусім повернути свою церковну організацію до нормального функціонування і надати церковній ієрархії можливість розгорнути свою діяльність. Після смерті

мстиславського єпископа Бобриковича його наступником обрано Сильвестра Коссова, професора Могилянської колегії у Києві. Коссов намагався своєю ерудицією перемогти вплив унії у своїй парафії. Ця діяльність зустріла несхвалення короля, який заборонив виданим 1 травня 1636 року розпорядженням мстиславському єпископу відвідини Полоцька і Вітебська. У Полоцьку, незважаючи на те, що Косів не мав права там з'являтися, дійшло до заворушень на релігійному ґрунті. Всупереч негативному ставленню уніатів і короля там уже встигла з'явитися Православна Церква. Уніати не могли погодитися з існуванням цієї церкви, тому подали скаргу до полоцького воєводи. Той, посилаючись на привілей (диплом), виданий королем уніатам у 1635 році, та на королівський лист 1638 року, заборонив православним будувати церкви в місті, відправляти публічні богослужіння і мати школи. За порушення цієї заборони була призначена висока грошова кара. Розпорядження воєводи, однак, не могло перешкодити існуванню Православної Церкви і монастиря, раніше збудованих на шляхетських землях, і то зі згодою короля.

У Вітебську православним не дозволялося будувати свою святиню навіть на шляхетському ґрунті. Коли два шляхтичі збудували на своїй землі каплицю, яка слугувала за церкву і вітебським православним міщанам, вони були викликані на королівський суд. Однак цей факт вітебських міщан не налякав, і в 1639 році вони збудували на міській землі будинок, який мав виконувати функцію православної святині. Будівельників цієї церкви король також викликав на суд. Коли православні переконалися, що в самому Вітебську церкви не збудувати, вони почали користуватися монастирською церквою в Маркові. Це був шляхетський маєток, розташований над Двиною на північ від Вітебська. Неприязнь до унії та пам'ять про конфлікти з Кунцевичем була тут настільки сильною, що ще в 1642 році нелегальні визнавці православ'я засідали в міській владі.

Серед міст мстиславської парафії у Вітебську і Полоцьку православним було найгірше. Король хотів зробити з цих міст фортеці унії. Іншим містам він такої ваги не надавав. У Десні він сам надав православним право мати церкву Воскресіння. Після сейму 1635 року православні справді отримали цю церкву. Однак уніати її відібрали, не допускаючи відтоді до неї православних. З цього приводу король двічі, в 1642 та 1643 роках, звертався до уніатського архієпископа полоцького. Волею короля, без зайвих клопотів, у 1642 році до рук православних перейшов монастир Воскресіння в Борисові.

Мстиславському єпископу не робили жодних перешкод у Могилеві, де знаходилася його резиденція. Місцеві уніати мусили віддати православному єпископові монастир Спасителя і церкву Воздвиження Святого Хреста. Цей єпископ прийняв від уніатів також три села, які до того належали Печерській Лаврі. У цьому місті відроджувалося православне монастирське життя. У 1639 році тут вже існував православний чоловічий монастир. У 1646 році король затвердив існування

в Могилеві жіночого монастиря тієї ж конфесії. Коссов розпочав свою діяльність від скликання синоду духовенства своєї парафії. З 1644 року парафія вже мала і допоміжного єпископа. Ним став Юзеф Горбацький, якому надано титул номінального білоруського єпископа.

У 1638 році до давнього розквіту почав повертатися православний луцький єпископат. У той час помер уніатський луцький єпископ. Його статки, згідно з рішенням сейму, були передані православному луцькому єпископові Атаназію Пузині. У зв'язку з цим православним дісталася кафедральна церква св. Іоанна в Луцьку, яка до того належала уніатському єпископові. Взамін православні мали передати наступному уніатському луцькому єпископу, вже тільки номінальному, монастир у Жидачині.

Православні дуже швидко отримали перевагу на Волині. Потерпілою стороною тут стали уніати. Православного єпископа Пузину вже не задовольняли поступки його уніатського конкурента, завдяки яким він взагалі зміг отримати свою посаду, і намагався ще більше зміцнити своє становище. Служити цьому мала будова нових церков. Одну з них за ініціативою Пузини збудовано вже в 1637 році на місці, на яке мали претензії уніати. Уніатська сторона виявилася безпорадною, незважаючи на внесення численних протестів.

Пузина, не маючи з 1638 року біля себе уніатського єпископа, почувався настільки впевнено, що був у змозі керувати антиуніатськими діями на території Хелмської уніатської парафії. Впевненість, яку почав відчувати в собі православний єпископ, передалася і його «вівцям». Місцем антиуніатської діяльності став Сокаль. Уніатський єпископ Терлецький запечатав тут церкву св. Миколая, яку королівські комісари признали православним. У січні 1646 року православні міщани Сокалю спільно з селянами навколишніх сіл, мабуть, з маєтків православного шляхтича Григорія Четвертинського, силою зайняли уніатські церкви, що були в місті. Мало того, що православні позбавили уніатських священників їх церков, так ще до того і побили їх. За поданням єпископа Терлецького було призначено нову комісію. Однак, сокальський конфлікт не вдалося залагодити.

Насмілилися православні виступити і проти Терлецького в Белзі. Коли він прибув туди в 1641 році, щоб їх привести до порядку, православні довідалися про це раніше і забарикадували входи до місцевих церков. Коли ж уніатські священники хотіли відправити богослужіння на честь Терлецького, православні, озброєні палицями та кочергами, «привітали» їх.

Наступний період свого існування починала львівська православна парафія у незміненому вигляді. У львівському магістраті, починаючи з 1636 року, було два представники православного ставропігійного братства. 20 лютого 1637 року король дозволив православним мешканцям Львова проводити публічні погребальні процесії. 11 березня того ж року король звільнив від усіх податків лікарню, яка діяла при православному монастирі св. Онуфрія у Львові та монастирський будинок при братській церкві. 30 квітня 1639 року Владислав IV спеціальним документом заборонив будь-

яким чином кривдити православних львів'ян. 1 березня 1641 року помер православний єпископ львівський Єремій Тисаровський, завдяки якому була збережена безперервність існування православної церковної ієрархії в Речі Посполитій. Його наступником був 23-річний шляхтич Андрій (після прийняття посвячення — Арсеній) Желіборський. Правління нового єпископа почалося скликанням синоду духовенства всієї парафії. Желіборський дав обіцянку ніколи не порушувати привілеїв львівського ставропігійного братства.

Найбільше клопотів православним надавало відновлення перемиської парафії. У 1632 році на цю кафедру мав плани Іван Хлопецький. Однак він помер наступного року, так і не отримавши призначення від короля. Під час коронаційного сейму православні перемиської землі обрали єпископом Івана Попеля. Елект затвердив король. Але вже 26 березня 1633 року, одразу після закінчення засідань сейму, відбулися нові вибори єпископа. Цього разу вибори проходили під патронатом Петра Могили. Обрали двох кандидатів, з яких лідером був Симон Гулевич-Воютинський, королівський дворянин і земський писар луцького воєводства. Петро Могила, підтримуючи Гулевича, запекло боровся проти Попеля, кандидатуру, якого відкидав, мотивуючи це канонічними перешкодами. Внаслідок заходів митрополита стався поділ в колах місцевої православної шляхти. Лише частина шляхти була за Гулевича. Фаворит Могили, зв'язаний з Волинню, для перемиської шляхти був чужим. Попель був їй ближчий. Конкурентна боротьба між ним і Воютинським тривала ще більше року. Кінець кінцем Попель уступив взамін на грошове відшкодування, яке йому мусив дати Воютинський. Переможець отримав від короля привілеї на єпископство лише після сейму 1636 року. До часу смерті уніатського перемиського єпископа православний єпископ розпоряджався лише майном монастирів Спасителя, св. Онуфрія та смольницького. Монастир Спасителя уніати Воютинському так і не уступили. Коли православний єпископ захопив монастир силою, трибунал покарав його вироком: втрата честі і позбавлення громадянських прав. Трибунал постановив також, що монастир Спасителя повинен належати уніатам. Коли в 1638 році перемиська влада вирішила відібрати зайнятий Воютинським монастир, їх зустріло Ціле військо, яке готувалося до збройної розправи. Представники цього війська заявили, що діють за наказом митрополита Могили і громадян Перемиської землі грецького віросповідання, бо перемиське єпископство належить не лише Гулевичу-Воютинському, а й усій Русі, яка не приєдналася до унії. Проте уніати заволоділи монастирем.

Вирок Гулевичу король анулював в 1641 році. Це мало свої наслідки. За кару Гулевич втратив надію отримати бенефіції єпископату після смерті уніатського єпископа. Тепер майно перемиського руського єпископату назавжди мало належати уніатам. Православний перемиський єпископат після смерті Гулевича мав бути ліквідований і замінений архімандритом.

Тогочасне тимчасове майно православної парафії у вигляді трьох монастирів після його смерті мало належати архімандриту.

Уніатський єпископ Крупецький не забув про клопоти, яких зазнав від Гулевича. Тому в 1641 році, коли православний єпископ знаходився поза Перемишлем, він напав на нього. Гулевич, як шляхтич, отримав лише моральну образу, але священники, що його супроводжували, були побиті і ув'язнені. Дії Крупецького не могли додати спокою в Перемишлі. Гулевич також не мав наміру шукати згоди зі своїм конкурентом. Скасування вироку додало йому впевненості, і в 1644 році він ще раз силою захопив монастир Спасителя.

Проблеми, з якими стикалася відроджена Православна Церква в Речі Посполитій, вимагали від її митрополита навести лад. Цьому мав слугувати синод, скликаний у Києві на вересень 1640 року. До того часу в синодах, скликаних митрополитом Петром Могилою, брало участь лише духовенство митропольної парафії (київської). Синод 1640 року зібрав представників усіх православних парафій Речі Посполитої. У синоді брали участь як духовні особи, так і світські. Однак не прибув жоден з єпископів, а прислали лише своїх представників. Серед тих представників були два легальні єпископи: луцький, Ісаак Борискович, який заміняв Пузину, та пінський, Авраам, який заступив зараз Желіборського, єпископа львівського.

Синод був скликаний насамперед з метою покращання звичаїв, які панували в Церкві. Його засідання дають нам картину тогочасних теологічних проблем. Поруч із конкретними справами, типу про заборону нюхання тютюну або купівлю м'яса у жидів, обговорювалося питання і такого характеру, як місце перебування померлих душ праведників та грішників, або про суд над душами померлих, або ж про походження людської душі. На всі такого роду питання повинні були бути готові, продумані відповіді, щоб католики не могли дорікати православним, що православні самі не знають, у що вірять. Це стосувалося і сфери обрядовості. Католицькі теоретики протиставляли єдність обрядів своєї конфесії різноманітності практик і обрядів Православної Церкви. Соратники митрополита вважали за необхідне привести цей різнобій до одного знаменника. Синод прийняв і рішення організаційного характеру. Вирішено створити у Києві Капітул у складі 24 священників. Капітул мав вести суди над православними священниками.

Не лише синоди займалися в той період справами Церкви. Релігійні справи постійно не сходили з порядку Денного сеймів. З огляду на те, що конфлікти між православними і уніатами не припинялися, сейм 1641 року постановив, що всі судові справи між уніатами та православними, а також вироки цих процесів, будуть ще раз розглядатися на найближчому сеймі. У майбутньому всі кримінальні справи між уніатами та православними мають бути представлені безпосередньо на сейм. Натомість справи духовні, пов'язані з привласненням церков, мають розглядатися у місцевих судах.

Проте право приймати рішення у цих справах належить лише апеляційному королівському суду.

Сам король Владислав IV не завжди однаково трактував православних. То він ішов їм назустріч, то виявляв до них надмірну суворість. Але навіть тоді, коли він був готовий їм уступити, він зустрічав опір урядовців. Так, наприклад, коли в 1641 році король затвердив право власності православних на церкву Різдва Пресвятої Діви Марії в Бресті разом з існуючим при ній братством, монастирем, лікарнею та школою з руською і польською мовами навчання, канцлер і підканцлер не хотіли поставити свої печатки на цих документах. Проте ні опір чиновників, ні змінні настрої короля не загальмували зростання авторитету Православної Церкви в Речі Посполитій в період правління митрополита Петра Могили. Про це свідчить хоча б той факт, що під кінець правління, в 1646 році, в польському сенаті було вже троє православних senatorів. То були мінський воєвода князь Олександр Огінський, каштелян київський Адам Кисіль та каштелян новгородський Богдан Стеткевич. Для порівняння: в 1642 році в Речі Посполитій не було жодного православного senatorа.

РОЗДІЛ IV

ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ

Успішне функціонування Православної Церкви в Речі Посполитій значною мірою залежало від особи, яка керувала цією Церквою. У 1633 — 1647 роках такою особою був митрополит Петро Могила — людина амбітна і до того ж талановита, роки понтифікату, якого майже повністю збігалися з роками правління Владислава IV.

Петро Могила народився 21 грудня 1596 року. Він був сином молдавського господаря Симона, який отримав польський шляхетський титул. Петро здобув дуже добру освіту, не тільки православну релігійну, а й загальну гуманітарну. Однак невідомо, де він здобував цю освіту. Можливо, в школі ставропігійного львівського братства або відвідував Академію в Замості. Є відомості, що він навіть навчався в Західній Європі.

Після смерті в 1607 році Симона Могили, його дружина і сини залишили Молдавію, шукаючи притулку в Польщі, де після завершення своєї освіти залишився Петро. Приблизно в 1617 році він потрапив до двору Станіслава Жолкевського. Придбав маєток у Бельському воєводстві, поблизу Жовкви. Будучи одним з претендентів на молдавське господарство, він був разом з Каролем Ходкевичем під час боїв під Хотином в 1621 році. По поверненні з цього походу він переїхав ближче до Києва, де спершу купив маєток Рубежівка, потім — Мухоїди, Опачиці. Перебуваючи в Рубежівці, часто відвідував Київ, де зав'язав близькі стосунки з тогочасним православним митрополитом Іовом Борецьким.

Близько 1627 року Могила був втягнутий у проблеми примирення православних з уніатами. Цьому сприяли родинні традиції родини Могили. Як батько, так і дядьки Петра не були ворогами католицизму: брат Симона Могили, сучавський митрополит Юрій, погодився навіть на приїзд до Молдавії францисканців та ієзуїтів. Могили, прагнучи звільнити молдавську Церкву від патронату константинопольського патріарха, який служив Туреччині, проявляли інтерес до проектів унії Православної Церкви з Католицьким Костелом. Тому влада Речі Посполитої могла сподіватися, що і Петро Могила піде таким самим шляхом. Тому і підтримала в 1627 році його кандидатуру на посаду архімандрита Печерської Лаври по смерті Захарія Копистенського. На той час у Православній Церкві Речі Посполитої це була найбільш хлібна посада, з якою не могла зрівнятися навіть посада православного митрополита. На відміну від більшості тогочасних православних єпископів, печерський архімандрит міг розпоряджатися маєтком, який належав йому, як архімандриту, і при цьому виконував свої функції легально, за згодою короля. Крім цього, з моменту підписання Берестейської унії Лавра стала незалежною від київського митрополита, а її керівник (архімандрит) підкорявся лише патріарху.

Петро Могила був обраний архімандритом завдяки підтримці київського воєводи Томаша Замойського. 29 листопада 1627 року нового керівника Печерського монастиря затвердив король. Уже у вересні того ж року, ще як світська особа, Могила брав участь у проведеній у Києві зустрічі митрополита Борецького з архієпископом полоцьким Мелетієм Смотрицьким, котрий, затаївши свій перехід на сторону уніатів, розпочав дії з метою об'єднання православних з уніатами. На прохання Смотрицького Печерський архімандрит організував чергову зустріч православних ієрархів навесні 1628 року в Грудку на Волині, який належав Лаврі. Тоді було вирішено провести в Києві синод з метою можливого порозуміння з уніатами. Для пропаганди цієї справи серед православних була використана підготовлена Смотрицьким «Антологія паломництва до східних країн...». Автор обіцяв після написання представити цю брошуру Борецькому і Могилі на затвердження. Проте Смотрицький написав свою «Антологію» не так, як сподівалися її рецензенти. Ані Борецький, ані Могила не могли наважитися на схвалення книжки, яка атакує православних. Це, однак, не перешкодило проведенню запланованого синоду, який зібрався в київській Лаврі в серпні 1628 року. Синод зайнявся не питанням порозуміння з уніатами, а критикою «Антології». Згідно зі спогадами Смотрицького, власне Могила був тим, хто найсуворіше звинуватив його в зраді православ'я. Печерський архімандрит зробив це, напевно, не без причини. Уже сам факт, що цю посаду він прийняв проти волі законників, за згодою польської влади, спричинило те, що Могила в першу чергу міг бути оскаржений у відступі від православ'я. Зрештою, сам Смотрицький припускав, що Борецький і Могила відмовилися від намірів

порозумітися з уніатами через страх перед православною шляхтою і козаками.

По суті, Печерський архімандрит не відкидав пропозиції православно-уніатської угоди. Однак йому важливо було те, щоб на таке порозуміння погодилась православна спільнота, а зокрема — шляхта і козаки. Великі надії покладав на Могилу уніатський митрополит Вельямін Рутський. Весною 1629 року, розраховуючи на швидке укладання угоди з православними, він (у меморандумі до папського нунція) висунув ідею створення на Русі окремого патріархату і пропонував довірити посаду патріарха Печерському архімандриту. Навіть почалися приготування до спільного, уніатсько-православного синоду у Львові, скликаного королівським універсалом на жовтень 1629 року. Могила висловив тоді підтримку ініціативі Сигизмунда III. Ще в серпні, на православному синоді у Києві, він висловився за участь у львівському синоді і навіть наполягав на прийнятті рішення в цьому дусі. Уступив лише під тиском опозиційної більшості духовенства, передусім під тиском козаків, котрі пригрозили йому смертю, якщо він не змінить своєї думки. Проте Могила не полишив планів порозуміння з уніатами. Уже після закінчення синоду він узяв участь у розмовах Борецького з Киселем (тогочасним уніатом і королівським послом на синод) на тему подальших кроків для з'єднання. За словами Киселя, Могила і Борецький пропонували, щоб спільний синод був скликаний на підставі рішення сейму, і щоб участь у ньому брали лише уніати і православні. Зі слів Киселя можна зробити висновок, що Печерський архімандрит погоджувався на об'єднання обох Церков, уніатської і православної, але ціною самостійності та незалежності від Риму. Це фактично означало б ліквідацію унії і повернення до стану справ 1596 року.

З огляду на те, що проект порозуміння з уніатами був серед православних непопулярним, Могила вирішив відкласти це питання і сконцентрувався на внутрішньому зміцненні Церкви та піднесенні її авторитету серед населення Речі Посполитої. При okazji він дбав також і про піднесення свого власного авторитету в Церкві. Користуючись довірою митрополита Борецького, він почав інколи його заміщати. Наприклад, від імені митрополита їздив до Львова, щоб освятити там братську церкву, при нагоді подбати про настрої, позитивні для православ'я в сусідній перемиській парафії, позбавленій православного єпископа.

Щоб протидіяти переходу православної шляхти до католицизму, Петро Могила вирішив відкрити школу нового типу. Православні мали вже школи, які відкривалися у великих містах церковними братствами. Такі школи існували у Львові, Вільно, Луцьку та Києві. Попри те, що ці школи значною мірою поширювали обсяг знань своїх вихованців, вони не готували їх належним чином до життя в тогочасних умовах, тому що, незважаючи на широкий спектр навчальних дисциплін, які там викладалися, відомості ці носили фрагментарний характер, не були

систематизовані. На особливо низькому рівні була латина, знання якої вважалося в ті часи обов'язковою рисою освіченої людини. Православні школи не могли рівнятися з і єзуїтськими колегіями, які славилися величезною ерудицією, науковими формами викладання і неординарними педагогами. Тому православна шляхта, не задовольняючись навчанням у власних школах, все частіше посидала своїх дітей до католицьких шкіл, де навчання велося латинською мовою. Православні, що вчилися в католицьких колегіях, самі потім переходили у католицизм. Щоб цьому запобігти, Могила вирішив створити школу, яка б зберегла свій православний характер і при цьому відповідала б рівню найкращих тогочасних і єзуїтських колегій. У Києві вже існувала братська школа, тому архімандрит хотів відкрити нову школу у себе, в Лаврі. Однак ці плани зустріли несхвалення митрополита Борецького, хоча в усіх інших сферах обидва ієрархи між собою ладили. Борецький, напевно, побоювався, що печерська школа значно послабить значення вже існуючої братської школи. Тому за життя митрополита школа в Лаврі не була відкрита. Навіть у своєму заповіті Борецький застеріг, що будь-які освітні установи в Києві, крім братської школи, не повинні існувати.

Смерть Борецького в березні 1631 р. відкрила перед Петром Могилою нові перспективи для реалізації його планів. Амбітний архімандрит мав тепер шанс стати митрополитом. Все йшло до того. Покійний митрополит призначив Могилу головним опікуном свого маєтку, а також довірив опіку над резиденцією митрополита — монастирем св. Михаїла. Підтримали Могилу і члени київського церковного братства, обираючи його своїм головою. Кандидатура Могили на місце Борецького могла навіть отримати і схвалення польської влади. Сигизмунд III наказав київському воєводи Янушу Тишкевичу проконтролювати, щоб на посаду митрополита була обрана достойна особа. Тією особою міг бути лише Могила, якого влада Речі Посполитої визнала як архімандрита. Він відзначався лояльністю, і навіть міг втілити надії на об'єднання православних з уніатською Церквою. Але власне всі ці якості сина молдавського господаря зіграли свою негативну роль: його не обрали православним митрополитом. У Києві все ще велику вагу мала шляхта і козаки. А Могила, з огляду на своє прихильне ставлення до унії, не мав популярності ані серед перших, ані серед других. Тому-то проти волі воєводи, і незважаючи на думку короля, митрополитом обрали Копинського, непохитного ворога унії.

Стосунки між архімандритом і новим митрополитом з першої хвилини не склалися. Яблуком розбрату став монастир св. Михаїла. Могила, як визначений заповітом Борецького опікун монастиря, призначив ігуменом свого заступника у Лаврі — Кізаревича. Але на монастир мав свої плани і Копинський, який хотів влаштувати там свою резиденцію, бо до цього часу, як смоленський і чернігівський єпископи, він не мав жодної резиденції у Києві. Печерський архімандрит не прагнув полегшувати своєму конкурентові виконання ним функцій митрополита, тому і не

відкликав з Михайлівського монастиря Кізаревича. Але Копинський мав сильних союзників — козаків. Прибуття їх до Києва примусило Кізаревича залишити монастир і повернутися до Лаври. Отже, Могила мусив погодитися з існуванням нового митрополита в Києві. Навіть стосунки між ними тимчасово покращилися. Печерський архімандрит зайнявся організацією своєї школи. Тепер для цього було більше можливостей, тому що Борецького — основного противника нової школи — вже не було, а на Копинського Могила не зважав. Він не мав наміру рахуватися і з інтересами київського братства, яким керував і школи, якого обіцяв бути опікуном. У червні 1631 року Могила поїхав до Львова шукати вчителів для своєї школи, яких знайшов у місцевій братській школі, найкращій тогочасній школі Речі Посполитої. У той час вчителями там працювали Ісаак Трохимович Козловський і Сильвестр Коссов. Власне їх і вибрав Печерський архімандрит, обіцяючи дати вчителям платню зі своїх приватних коштів.

Могили не задовольняли кадри лише з братських шкіл. Він думав про те, щоб підготувати педагогів, котрі могли б стати на рівні західних шкіл. З цією метою він на власний кошт послав до Європи кілька молодих людей, серед яких був і Інокентій Гізель, законник Печерської Лаври, в майбутньому — вчитель Могилянської школи.

Після того, як були зібрані вчителі, архімандрит зайнявся приготуванням приміщень для нової школи. При нагоді підкреслював, що то власне він є найголовнішою особою серед православних у Києві. Він хотів розташувати свою школу в монастирі Св. Троїці, який був поруч із Лаврою. Архімандрит зажадав, щоби троїцький ігумен перебрався із своїми монахами в інше місце. Замість того, щоб переселяти монахів, Могила міг би свою школу розмістити десь в іншому місці. Але він уперто стояв на тому, аби вона була в монастирі Св. Троїці. Коли ж монахи і особливо ігумен не хотіли погодитися на перехід, Петро Могила наказав зайняти монастир силою. Дійшло до побиття та пограбування ігумена, якого було позбавлено посади. Стараннями Могили до монастиря Св. Троїці призначено нового ігумена, котрий слухняно погодився на перенесення монастиря в інше місце. Проте архімандрит усвідомлював, що дозволив собі забагато, тому, випереджаючи можливі протести своїх противників, постарався отримати згоду на відкриття нової школи від Константинопольського патріарха Кирила Лукариса. Після отримання схвалення патріарха Могила в листопаді 1631 року заявив, що патріарх дозволив йому організувати нову школу саме в монастирі Св. Троїці і що він це зробив зі згоди всіх православних польських єпископів та на прохання всіх православних Речі Посполитої. Однак ця декларація нічим не допомогла Могилі. На звістку про захоплення Троїцького монастиря у Києві завирувало. Зараз після відкриття школи козаки, підбурені братством і вигнаними монахами, спільно з місцевими жителями напали на колегію, погрожуючи смертю Могилі і вчителям. Це примусило архімандрита піти

на компроміс з богоявленським братством, яке відіграло у Києві значну роль. До нього належала довколишня шляхта, а також представники духовенства і міщан. 9 січня 1632 року Могила уклав угоду із світськими членами братства: зобов'язався поєднати свою колегію з братською школою, до якої мали перейти найняті ним учителі. Проте зробив він це небезкорисливо. Взамін за поступку йому була довірена опіка над братством, його школою та маєтком. Цю угоду підтвердив митрополит 15 січня. Через два місяці до неї приєдналися і козаки. З цього конфлікту Печерський архімандрит вийшов переможцем і навіть зміцнив своє становище. З цього часу він міг розраховувати на підтримку шляхти. Проти нього перестали виступати і козаки. Крім того, була ліквідована конкуруюча шкільна установа, тому що, незважаючи на те, що нова школа мала би бути продовженням братської школи, однак вчителів до неї обирав Могила. Тому стара братська школа фактично перестала існувати, натомість Могилянська колегія змінила лише своє місце, переходячи з монастиря Св. Троїці до братського монастиря Богоявлення. Крім того, з цього часу засновник колегії мав право отримувати кошти на її утримання не тільки з власних фондів та фондів Лаври, а й з коштів братства.

Архімандрит не поспішав з перенесенням своєї школи. Весь шкільний 1631/1632 рік заняття відбувалися ще в Троїцькому монастирі, при Лаврі. Переїзд стався лише під час літніх канікул. Колегія дуже відрізнялася від братської школи. Це була передусім латинська школа, що особливо не подобалося православним киянам. Уже на першому році навчання в Могилянській школі викладали філософію, риторику і поетику, тобто предмети, характерні для тогочасних західних шкіл.

Нове поле діяльності відкрилося перед Могилою після смерті Сигизмунда III в квітні 1632 року. В період безкоролів'я Печерський архімандрит узяв участь у заходах православних по наділенню їх рівними правами з іншими конфесіями. Він особисто звертався з проханням про підтримку для цієї справи до протестанта Христофора Радзівілла. Використовуючи родинні зв'язки з Вишневецьким, намагався схилити могутнього магната князя Ярему, сина своєї двоюрідної сестри, який все більше симпатизував католицизмові, до вірності православної вірі. У цей період Могилі вдалося отримати довіру митрополита, який навіть призначив Печерського архімандрита головою делегації православного духовенства на конвокаційний сейм. Могила був присутній на засіданні комісії з розгляду скарг і претензій представників обох руських Церков: православної і уніатської. Керівник Православної Церкви в Речі Посполитій не був задоволений запропонованими комісією пропозиціями урегулювання, тому після закінчення сейму розіслав у воєводства, в яких проживала православна шляхта, листи з порадою, щоб на умови, вміщені в проекті, не погоджуватись, і щоб усі православні особисто прибули на наступний елекційний сейм з вимогами повного задоволення їх релігії. Сам він на цьому сеймі теж був присутній.

Високе становище Петра Могили в церковній ієрархії, при цьому затверджене владою Речі Посполитої, безпосередні контакти на сеймах (конвокаційному та елекційному) з представниками православної шляхти, а також його власна активність, проявлена в період безкоролів'я, спричинили те, що Печерського архімандрита було обрано православним митрополитом. Якщо Копинський не мав шансів отримати визнання від польської влади, то власне син молдавського господаря найкраще підходив для того, щоб зайняти його місце. Вибори нового митрополита відбулися 3 листопада 1632 року, через два дні після затвердження проекту відновлення легальної православної ієрархії. Вибори провів королевич Владислав. Під актом виборів підписалося 49 православних громадян. Незважаючи на те, що вибори проводилися і від імені православного духовенства, жоден священник не поставив підпису під цим документом. Духовенство, мабуть, відчувало провину перед відсутнім у Варшаві митрополитом Копинським. Проте ніхто з присутніх у Варшаві священників не заявив протесту. А сам архімандрит робив усе, щоб зміцнити свою позицію.

Для збереження вигляду про демократичний характер виборів, крім Могили, на посаду митрополита було висунуто і вінницького підстаросту Михайла Лозку. Однак виборцям залежало передусім на Печерському архімандриті, тому Могилі поставили умову, за якою майбутній митрополит залишився керувати Лаврою. Таким чином, було вирішено цю справу. Обидві кандидатури представили королевичу, який обрав архімандрита. 12 листопада 1632 року Владислав надіслав довірчі листи послам, що їхали до Константинопольського патріарха у справі благословення нового митрополита. Цю місію Могила доручив своїй довірчій особі та сповіднику Ісайї Козловському, вчителю і першому ректору Київської колегії.

Послані архімандритом послани встигли повернутися до того, як у лютому 1633 року в Кракові зібрався коронаційний сейм. Вони привезли письмову згоду патріарха Кирила Лукариса на те, щоб митрополитом київським і патріаршим екзархом став Петро Могила. Одночасно патріарх позбавив посади митрополита Ісайю Копинського. Наступнику Копинського тепер залишилося лише отримати від короля письмове призначення. Для цього Могила особисто прибув на коронаційний сейм. Усі його дії увінчалися успіхом. 12 березня Владислав IV вручив Могилі привілей, який затверджував його одночасно на посаді православного митрополита Київського та архімандрита Печерського. Могилі замало було лише титулу, він прагнув зміцнити своє становище у Києві. Король пішов назустріч прагненням митрополита і віддав під його безпосереднє керівництво київський монастир св. Миколая і храм св. Софії. Миколаївський монастир ще з XVI ст. був під юрисдикцією печерських архімандритів. До Петра Могили ця залежність була вже втрачена. Отже, він скористався прихильністю нового короля і відновив давні права

Печерського архімандрита. Не пройшло повз увагу нового митрополита і те, що монастир св. Миколая мав значний маєток.

Якщо наміри Петра Могили щодо Миколаївського монастиря могли не знайти розуміння серед православних Києва, то звістка про передачу їм кафедрального храму св. Софії, до того часу уніатського, не могла не викликати загального ентузіазму. Повернення цієї святині могло стати реальним свідоцтвом покращання ситуації православ'я в Речі Посполитій, до чого доклав зусилля і митрополит Петро Могила. Для нього самого важливим був той факт, що разом з поверненням цієї святині з рук уніатів він ставав одночасно і власником земель, які належали до храму на території Києва. Поряд з тим Могилі не вдалося здійснити своїх планів щодо кийвської школи. Архімандрит намагався піднести її статус до рівня вищої школи на зразок Академії в Замості, але Владислав IV не дав на це згоди. Він дозволив Могилі лише відкривати руські школи. Могилянська колегія опинилася в небезпеці: як латинська школа, яка діє без згоди влади, вона могла бути ліквідована. Проте її засновник не переймався королівськими обмеженнями і не мав наміру змінювати західний характер школи .

Після закінчення засідань коронаційного сейму Печерський архімандрит вирушив назад до Києва. Однак його поява на Дніпрі не була простою справою. Ще рік тому він виїхав звідти як представник Копинського, а тепер повертався як його конкурент. Він побоювався протесту мешканців Києва, вірних старому митрополиту. До того ж, щоб зайняти місце Копинського, потрібно було отримати відповідні посвячення. У Києві зробити це не було можливості. Тому Могила мусив отримати посвяту в архієпископи ще до прибуття у Київ. Для цього був придатний Львів. Саме там знаходилася резиденція єдиного на той час легального православного єпископа, який виконував і обов'язки патріаршого намісника (екзарха). Мова йшла і про здобуття підтримки віруючих. У Львові діяло церковне братство, яке своїм існуванням завдячувало саме родині Могили, власне його батькові, володарю Молдавії. Члени братства відчували себе зобов'язаними визнати Петра Могилу як справжнього митрополита. Тому саме в братській церкві 28 квітня 1633 р. відбулося його висвячення, яке здійснив екзарх, єпископ львівський, Ярема Тисаровський разом з нелегальними владиками: хелмським, пінським і луцьким. Участь цих трьох ієрархів в урочистості — це ще один козир Могили. У Львові Могила мав успіх. На урочистість з нагоди його посвячення в митрополити прибуло багато духовних і світських осіб з православних, їх прибуття треба вважати виразом підтримки тим змінам, які відбулися в польській Православній Церкві після смерті Сигизмунда III. Залишалось лише бажати, щоб такий самий характер, як у Львові, мав би і в'їзд митрополита до Києва. Тому він зробив дещо, що могло йому в цьому сприяти. Одразу після посвячення Могила почав розсилати зі Львова по всій Русі, коронній і литовській, листи до одновірців з повідомленням про прийняття ним митрополитських

функцій за згодою православної шляхти, патріарха та польського короля. Але з виїздом у Київ він не поспішав, очікував, мабуть, реакції православних на його листи. На Дніпро вирушив лише в кінці червня, після двомісячного перебування у Львові. Але навіть і тоді, коли вже пройшов певний час після його посвячення, митрополит Петро Могила ще не був повністю впевнений, як привітають його жителі Києва. На всяк випадок він хотів себе застрахувати, тому вже в дорозі він порозсилав листи до знайомої йому шляхти з проханням прибути до Києва на 17 липня, день його планованого приїзду. Щоб це не виглядало як скликання опозиції проти Копинського, Могила вигадав спеціальну причину, яка дозволяла йому зібрати шляхту, — посвячення кафедрального храму св. Софії. Але проблема була в тому, що православні ще не володіли офіційно цією святинєю. Тому за той час, поки Печерський архімандрит встиг прибути до Києва, його соратники впоралися з цією проблемою. Під керівництвом осіб, пов'язаних з Лаврою і Могилянською школою, київські міщани, бояри, козаки та монастирські селяни відібрали в уніатів храм разом з трьома церквами-філіями.

Події, які відбулись у Києві, ставили митрополита у винятково вигідну ситуацію. Його прибуття було підготовлено фактом, який яскраво свідчив, що Печерський архімандрит під час своєї відсутності турбувався про інтереси всіх православних над Дніпром. З іншого боку, митрополит, спираючись на свою відсутність у Києві, міг виправдати захоплення уніатського майна і спричинені цим порушення громадського порядку. А православні, задоволені поверненням храму, мали прийняти свого нового пастиря ще з більшою радістю. Інший вигляд набув і супровід шляхти для прибуваючого до міста митрополита.

Він в'їхав до Києва в оточенні молдавської гвардії, шляхти і козаків. І якщо його прибуття було святом для місцевої Лаври та колегії, то для колишнього митрополита Копинського воно означало поразку. З цим фактом старцю, який знаходився в монастирі св. Михаїла, важко було погодитися. Він ще мав своїх прибічників, зокрема серед духовенства. Але перевага в Києві була вже на боці Могили. Новий митрополит намагався за будь-яку ціну примусити свого противника до покори. Перший удар вцілів у прибічників Копинського. Могила оголосив, що всі посвячення священиків, які здійснив колишній митрополит, є недійсними. Тепер він був у змозі заатакувати самого Копинського. За наказом архімандрита колишнього митрополита спіймали і привезли з Михайлівського монастиря до Лаври, де змусили його підписати акт зречення. Копії цього документа були розіслані по країні.

Новий Митрополит міг, нарешті, почуватися впевненіше. Він зайнявся справами наданого йому королем монастиря св. Миколая. Мешканці монастиря не бажали підкорятися митрополитові, тому він вирішив зайняти монастир силою. З цією метою зібрав кілька сотень озброєних людей і з їх допомогою зламав опір непокірних монахів. Подія

ця виглядала як грабіжницький напад. Печерський архімандрит наказував бити монахів та ігумена до тих пір, поки вони не зізналися, де сховано монастирські гроші; найнепокірніших монахів Могила навіть вигнав з монастиря. Сам монастир був відданий під владу довіреної особи Петра Могили — Козловському. Особа нового ігумена була гарантом лояльності миколаївських законників щодо наступника Копинського. Успіхові цієї справи сприяла, напевно, і не найкраща репутація колишнього ігумена монастиря св. Миколая серед православних.

Скривджений экс-митрополит шукав допомоги у короля. В результаті його скарг Владислав IV в 1635—1636 роках двічі наказував Могилі повернути монастир св. Михаїла його попереднику, але безрезультатно. Король звернувся навіть по допомогу до київського воєводи Тишкевича, а на печерського архімандрита наклав грошове покарання за непідкорення його волі. Православний митрополит опинився в незручному становищі. Тому почав шукати нагоди, щоб якимось чином переконати Копинського, аби той облишив спроби зашкодити його авторитету. Відповідний для цього момент настав лише в 1637 році, коли обидва митрополити зустрілися в Луцьку. Могила продемонстрував бажання примирення, але тільки для того, щоб заманити противника до своєї резиденції і там примусити його зректися всіх претензій. Копинський зробив це під пресингом сили, але як тільки йому вдалося виїхати з Луцька, він послав скаргу на Могилу до володимирських міських книг і, крім цього, попросив допомоги у короля. Могила знову отримав наказ віддати зайнятий ним монастир. До Києва відправилася спеціальна комісія, яка мала завдання повернути Копинському монастир св. Михаїла. Мабуть, печерському архімандриту вдалося вирішити і цю проблему, тому що його противник вже ніколи не повернувся до цього монастиря. На користь Могили свідчить і той факт, що Кізаревич, якого Петро Могила призначив ігуменом монастиря св. Михаїла в 1635 році, цю функцію вже виконував, правда, дуже коротко, в 1631 році, і тому мав на монастир не менше прав, ніж Копинський.

Проте экс-митрополит, попри все, не мав наміру здаватися. Тому він поїхав на Полісся і звідти почав поширювати серед православних інформацію, яка зображувала його супротивника в негативному світлі. Значну підтримку він мав на Задніпрянщині серед вірних йому монахів. Власне їх він у 1638 році повідомив, що Могила, натомість за місце патріарха на Русі, підкорився Папі Римському і прийняв унію разом зі своєю Церквою. Ця інформація, хоча і неправдива, мала проте, деякі підстави. Діяльність Могили, спрямована на зміцнення його позицій як митрополита, сприяла підвищенню його авторитету і поваги і поза православним середовищем. Тому постійні спроби схилити православних до унії, зокрема за допомогою створення в Києві окремого патріархату, концентрувалися довкола його особи. Вже в 1635 році з такою ініціативою виступив волинський воєвода Олександр Сангушко, католик, але зв'язаний з православ'ям і з Могилою. За посередництвом пріора львівських

домініканців Яна Дамасцена він висловив Римській курії свою готовність бути посередником у переговорах з православними. При цьому він зробив висновок, що православний митрополит Київський прихильний до унії і що за призначення йому посади патріарха буде готовий визнати владу Папи. Могила своєю поведінкою не давав підстав для таких висновків. Правда, він розіслав до братств копію універсалу Владислава IV від 5 вересня 1636 року, в якому були заклик до православних порозумітися з уніатами та пропозиція створення окремого патріархату в Києві, навіть більше, пропонував серйозно розглянути королівську пропозицію, на яку сам особисто відповіді не дав. Але саме через виголошення універсалу в церквах супротивник зміг оскаржити Київського митрополита у відступництві від православ'я. Це звинувачення не залишилося без наслідків. На звістку про так званий перехід Могили до унії, монахи з монастирів в Густині та Ладині, що знаходилися на землях Вишневецького, втекли до Росії. Намір втекти мали і законники монастиря в Лубнах. Але місцевий ігумен Калі страт був людиною обережною. Тому до того, як прийняти рішення, він подався до Києва, щоб упевнитися в тому, чи фактично печерський архімандрит став уніатом. Цей візит до Києва переконав ігумена у неправдивості інформації, поширюваної Копинським. Калістрат остаточно розірвав стосунки з колишнім митрополитом і залишився в країні, переходячи на бік Петра Могили.

Втеча задніпрянських монахів не сподобалась Київському митрополиту, бо підривала довіру до нього серед віруючих. З іншого боку, навіть з цієї ситуації Могила мав певну користь: так був ліквідований останній осередок спрямованої проти нього опозиції. Копинський втратив всі точки опори. Разом з тим фактично перестала існувати автономна сіверська парафія, якою керував з волі короля нелегальний православний митрополит. Вірний Могилі лубенський ігумен послав частину своїх монахів до покинутого монастиря в Густині. Печерський архімандрит постарався на майбутнє вберегти цей монастир від впливу ворожої йому пропаганди, тому прислав туди свого ігумена, який до того був законником у Київській Лаврі. Як видно, він не довіряв монахам, зупиненим в останній хвилині від втечі до Росії. Тому, не зупиняючись на скеруванні ігумена, незабаром сам приїхав до Густина.

Втеча монахів у 1638 році була останнім свідченням існування в тогочасній польській Православній Церкві опозиції, яка підтримувала Копинського. Пізніше про колишнього митрополита вже не чули. Збереглося лише повідомлення про його смерть у 1640 році в Печерському монастирі. Цей факт має своє значення. Важко було б припустити, щоб екзитрополит добровільно здався на милість і немилість свого тогочасного ворога. Мабуть, Могила наказав доставити його у Київ силою. Тут, під суворим контролем, він вже не мав змоги зашкодити своєму конкуренту.

Копинський був не єдиною людиною, яка ускладнювала сину молдавського господаря керування Православною Церквою в Речі

Посполитій. Незалежно від сіверського єпископа в опозиції до нового митрополита була і православна шляхта перемиської землі. Причиною непорозумінь стали вибори місцевого православного владики. Коли Владислав IV у 1633 році дав дозвіл на утворення православної перемиської парафії, місцева шляхта на посаду єпископа обрала свого земляка Яна Попеля, якого затвердив і король. Проте проти Попеля виступив митрополит, який, посилаючись на канонічні правила, визнав, що він не має права обіймати цю посаду. Попель був одружений вдруге, що згідно з церковним правом було перешкодою для виконання ним будь-яких духовних функцій. При цьому Могила хотів, щоб перемиська кафедра мала єпископа. Тому він наполіг на повторних виборах владики, а кандидатом обрав собі Симона Гулевича-Воютинського, шляхтича з Волині. Нове призначення відбулося лише завдяки підтримці духовенства. Тоді як шляхта продовжувала підтримувати Попеля, який мав офіційне призначення короля.

Незважаючи на рішучий опір митрополита, Попель не хотів відмовитися від своїх прав на єпископську кафедру. Коли йому не вдалося дійти до порозуміння з Моголою, він звернувся до патріарха в Константинополі. Коли б там у той час правив Кирило Лукарис, прихильний до сина молдавського господаря, то ці домагання були б, мабуть, безрезультатними. Але на патріаршому троні стався переворот: звинуваченого у прокальвіністських симпатіях Лукарису замінено було на Атаназія Пателяріуса. Новий патріарх зігнував положення канонічного права і затвердив Попеля на посаді єпископа, який і приступив до виконання своїх обов'язків. Він почав із скликання парафіяльного синоду та збору грошей від духовенства. Це викликало реакцію Київського митрополита. Могила, розгніваний втручанням патріарха у справи його митрополії, оголосив узурпатором не тільки перемиського єпископа, а й самого патріарха Атаназія. А для того, щоб навести порядок у перемиській парафії, послав туди свого намісника.

Непохитна позиція митрополита спричинилася до того, що в 1635 році Попель відчув себе змушеним віддати свою посаду Воютинському. Друге одруження зашкодило не тільки кандидатові на єпископа, бо Могила почав дуже ретельно перевіряти дотримання канонічних правил стосовно до всіх православних священиків, навіть звичайних попів. Він забороняв двічі одруженим священикам виконувати їх функції. Це загрожувало декому втратою єдиного джерела утримання. Митрополит міг побоюватись непокори незадоволених попів. Щоб цьому запобігти, він наказав, що священики, які будуть позбавлені своїх посад через друге одруження, можуть зберегти право отримувати належну їм платню, якщо знайдуть собі заступників, котрі візьмуть на себе їх обов'язки священика.

Одним з чинників, який зумовив боротьбу Моголи з «двоєженством», була, мабуть, думка представників Католицького Костела з цього питання. Вони закидали православним, що ті не дотримуються канонічних законів,

обирають на посади священників невідповідних осіб, впадають у ересь. Новий православний митрополит старався змінити дотеперішню ситуацію. Прагнув навести порядок у керованій ним Церкві і не дати іншим підстав критикувати православ'я. Прагнув повернути належний йому авторитет. Цьому мала слугувати централізація влади в Церкві.

Наведення порядку в Церкві Київський митрополит почав з власної парафії. Особливо турбував його моральний стан нижчого духовенства. Щоб вилучити з цього середовища випадкових людей, які не відповідають вимогам, наказав провести ревізію посвячень священників. Кожна духовна особа мала довести своїм начальникам, що посвячення відбулося згідно з правилами Православної Церкви. Це мало відбутися під час парафіяльних синодів у Києві. Не задовольняючись цією формою контролю духовенства у митрополії, Петро Могила приступив до створення багатоступеневої ієрархічної структури в Церкві. Найнижчий щабель цієї структури мали становити парафії. Кілька сусідніх парафій утворювали протопопію. Протопопи були під контролем спеціальних визитерів, обраних серед законного духовенства. Ще вище в церковній ієрархії стояли намісники, які безпосередньо були підпорядковані митрополиту. Могила призначив двох постійних намісників: для польської та литовської частини своєї парафії. Один з них від імені митрополита розпочав судовий процес проти ігумена монастиря в Кронську за самовільний продаж частини монастирської землі. Залежно від потреб, могли бути призначені намісники для виконання спеціальних розпоряджень керівника Церкви. Такий намісник був призначений для передачі православним церкви в Бельську Підляському в 1633 році. Призначений митрополитом спеціальний намісник виконував також функції православного перемиського єпископа до 1635 року. Перевірку своєї парафії і церковної провінції час від часу проводив сам Могила. Одну таку перевірку він провів у 1635 році, повертаючись з Вільно з похорону мстиславського єпископа Юзефа Бобриковича. Тоді він відвідав Мінськ, Кутейн та Могилів. Знаменним своїми наслідками був візит православного митрополита до Мінська в червні 1635 року. Місцеві православні, використовуючи присутність свого пастиря, насмілились виступити проти уніатів. У нападі на будинок місцевого греко-католицького ксьондза брали участь і слуги Могили. За ксьондза вступився уніатський митрополит, на той час присутній у Мінську. Він звернувся через посланців до православного ієрарха з проханням справедливого розгляду справи. Могила обіцяв розглянути це питання. Однак, коли ксьондз з'явився перед ним, він почув з уст присутніх на аудієнції світських та духовних православних осіб лише кпини, тому, принижений, мусив покинути це зібрання.

Стовпом православ'я в Речі Посполитій після 1596 року залишалися монастирі і церковні братства, що встояли під натиском уніатських владик. Проте цей факт був причиною того, що як братства, так і монастирі, неохоче погоджувались визнати керівництво новопризначених

православних єпископів. Ця ситуація суперечила концепції впорядкування Церкви, яку прагнув реалізувати Могила. Православний митрополит намагався чітко підпорядкувати собі не лише монастирські осередки, а й світські релігійні організації. З цією метою він хотів забрати у сторонніх осіб право патронату над окремими монастирями. Наприклад, користуючись тим, що юридичним опікуном жіночого монастиря св. Флора у Києві був законник Печерської Лаври, Могила постарався, як Печерський архімандрит, отримати право опіки над Флорівським монастирем. У 1634 році митрополит розпорядився про безпосереднє підпорядкування йому церковного братства в Бельську Підляському. Таким самим способом, надаючи 13 вересня 1636 року право відкрити братство і монастир у Кременці, він вирішив, що обидві установи мають підпорядковуватись лише йому, патріаршому екзарху, і що жоден інший єпископ не може поширювати на них своєї влади. Могила не зважав навіть на те, що Кременець знаходився на території луцького православного єпископату.

Використовуючи визнані за ним права митрополита і патріаршого екзарха, Могила прагнув зосередити у своїх руках максимум церковної влади. Це видно на прикладі його ставлення до церковних братств, які на той час поділялися на ставропігійні та неставропігійні. Ці перші, теоретично підпорядковуючись лише патріарху, фактично повністю були незалежні від церковної ієрархії. Могила хотів цю ситуацію змінити. Для цього він використав свої права екзарха, завдяки яким на території своєї церковної провінції він фактично дорівнював патріарху, тому що мав, як номінальний заступник патріарха, право на керівництво ставропігійними братствами. Ці братства спершу мали діяти як інститути, що контролюють діяльність залежної від Константинополя локальної Церкви в Речі Посполитій. Могила намагався, щоб ці братства дозволили йому створити осередок впливу на окремі парафії, але не з метою контролю за їх покірністю щодо патріархів, а щоб тісніше злучити їх з Києвом. Тому він готовий був навіть збільшити чисельність ставропігійних братств. Наприклад, у 1635 році він погодився визнати Могилянське братство, що відроджувалось, як ставропігійне. При цьому він пильнував, щоб вплив братства не поширювався надто далеко. Особливо неохоче він дивився на те, що братства приймали на себе опіку над монастирями. Отже, коли в 1634 році Могила затверджував вибраного могилянським братством архімандрита братського монастиря, він наказав, щоб на майбутнє вони не насмілювались вибирати своїх керівників без відома митрополита-екзарха. Дійсно, братство підкорилося його волі так, як він того вимагав, бо коли в 1639 році в могилянському монастирі не стало архімандрита, члени братства надіслали до Могилы прохання, щоб той дозволив їм обирати для свого монастиря не архімандрита, а старшого, на трирічний строк. Не маючи свого кандидата, довірили митрополиту зробити власний вибір.

Могила в стосунках з ставропігійними братствами демонстрував особливу наполегливість у зміцненні своїх прав екзарха. Передусім він

старався обмежити вплив братств на вибори єпископів. Це досить яскраво продемонстрували вибори львівського владики в 1641 році. Тоді братство, без відома митрополита, призначило на це місце Андрія Желіборського. Могила був незадоволений не особою електа, а тим, що вибори відбулися без відома головної особи польської Православної Церкви і без єпископської кафедри. Тому були проведені нові вибори, тим разом у Львові, в кафедральній церкві і у присутності митрополита. Новим львівським єпископом став таки Желіборський, раніше обраний членами братства.

Митрополит, хоча і вважався опікуном ставропігійних братств, не завжди зважав на їх інтереси. Особливо скривдив він львівське братство. У 1639 р. Могила дозволив Михайлові Сльозці відкрити друкарню при братстві, наслідком чого став судовий процес між братством та Сльозкою. Заборона друкування релігійних книжок без згоди митрополита, видана в 1637 році, звичайно, не могла викликати схвалення братств. Незважаючи на неї, львівське братство самовільно видало «Службник», на що митрополит Петро Могила розіслав по всій країні листи, в яких заборонялося купувати та використовувати в церквах книжки, видруковані без його згоди у львівській друкарні. Він скористався навіть скликаним у Києві в 1640 році синодом для того, щоб публічно звинуватити львівське братство в порушенні субординації та підтвердити заборону купування виданих ним книжок.

Київський синод прийняв постанову про те, що церковні братства мають бути незалежними від єпископів і підкорятися лише митрополиту, як патріаршому екзарху. До 1640 року Могила міг керувати лише ставропігійними братствами, а з числа інших братств тільки тими, які знаходилися в київській парафії. Але з 1640 року статус православних братств, що діяли в Речі Посполитій, був урівнений: всі братства, як ставропігійні, так і неставропігійні, стали організаціями, безпосередньо підпорядкованими керівнику київської Церкви.

Реорганізуючи керовану ним Церкву, Могила не полишав турбот і про свою школу. З осені 1632 року вона діяла при київському братському монастирі Богоявлення Господнього. Засновник колегії не зупинився на створенні лише одного освітнього закладу, заснував також православну школу у Вінниці, яка почала працювати вже в 1633 році. Відкриття цієї школи принесло йому багато неприємностей. У Вінниці вже існувала ієзуїтська колегія, тому дійшло до конфлікту між обома школами. Атакуючою стороною стала православна молодь, яка вчиняла напади на вихованців католицької школи. У результаті скарг і єзуїтів Владислав IV в 1634 році наказав православному митрополитові ліквідувати латинські школи у Вінниці та Києві і опікуватися лише руськими школами. Проте митрополит не підкорився королівському наказу, а замість цього почав шукати можливостей, щоб змінити його. Метою цього став візит Могили до Варшави в період роботи сейму в березні 1635 року. Наслідком дій Могили

стала згода короля на вивчення латинської мови в православних школах Києва і Вільно, але лише до рівня діалектики та риторики включно. Отже, Могила не отримав дозволу на відкриття теологічних класів, завдяки чому його колегія могла стати вищою школою. Але православна середня латинська школа в Києві тепер могла працювати без перешкод.

Гірше було з вінницькою школою, про яку король не згадав у своєму привілеї. Щоправда, вона функціонувала і після 1635 року, але, як тільки трапилася нагода, Могила постарався перенести її у більш безпечне місце, де можна було уникнути конфлікту з ієзуїтами. Допомогла цьому Регіна Соломерецька, котра вирішила в 1639 році відкрити у себе в маєтку Гоща на Волині православну школу і звернулася з цією справою до митрополита. Той і наказав перенести до Гощі вінницьку колегію.

Могила прагнув створити свої школи і в Молдавії та Росії. В 1640 році він послав колишнього ректора Київської колегії з декількома учнями в Яси. Одночасно звернувся до царя з проханням відкрити у Москві філію Київської колегії.

Перебування Могили у Варшаві в 1635 році принесло йому, крім згоди на існування шкіл, і дозвіл на уніатський Видубицький монастир у Києві. І в наступних роках православний митрополит намагався бути присутнім у столиці під час проведення там сеймів, роблячи спроби спільно з іншими представниками своєї Церкви змусити владні кола Польщі виконувати постанови, які були затверджені на сеймі 1635 року в «Пунктах задоволення громадян грецької релігії». Ці дії полягали передусім у «докучанні послам», щоб ті змусили парламент виконати вимоги православних. Кожен візит Могили до Варшави коштував значних сум, які він намагався покрити з фондів церковних братств. Грошей просив Могила, між іншим, у могильовського та мінського братств.

Могила потребував грошей не тільки на підкуп впливових осіб у Варшаві. Його видатки збільшувала і здійснювана ним реставрація київських церков: св. Софії, Спасителя, св. Василя, Богородиці в Лаврі та Видубицького монастиря. Оновлення цих святинь — це один із зовнішніх проявів відродження Православної Церкви в Речі Посполитій. При цьому зростав і авторитет керівника цієї Церкви. Починаючи реставраційні роботи з широким розмахом, Могила не обмежувався тільки засобами фінансування, які мала Православна Церква. Коли коштів цієї Церкви забракло, він звернувся з проханням про підтримку до владних структур Росії.

Цар Михайло Федорович ще в 1628 році, коли Могила був лише архімандритом, вручив йому документ, яким дозволяв печерським монахам раз у п'ять-шість років приїжджати до Москви по милостиню. Цим дозволом скористався митрополит лише в 1640 році. Зробити цього раніше він не міг, по-перше, через польсько-російську війну 1632—1634 років, а, по-друге, через заворушення, які мали місце на Задніпрянщині в 1637—1638 рр. Лише тоді, коли стосунки між обома державами нормалізувалися,

дійшло до ближчих контактів між Києвом та Москвою. У 1640 році митрополит Петро Могила відправив до Росії делегатів не лише з Лаври, а й з монастирів св. Миколая, Богоявлення та Видубицького, а також з кафедральної церкви св. Софії. Цар щедро обдарував прибульців. Таке ж посольство Могила відправив і в 1646 році, але вже і зі своїми листами та дарами; тим разом до царя Олексія Михайловича. Воно теж повернулося не з порожніми руками.

Окрему ділянку інтересів митрополита Петра Могили становила видавнича діяльність, яка поєднувалась з його стараннями уніфікувати літургію і поновити контроль за ортодоксальністю православних основ віри, яку несли православні священики. З цією метою митрополит перетворив київську друкарню в Лаврі в головний видавничий центр, з якого вийшли, між іншим, збірники для вивчення Євангелії («Учительное Евангелие», 1637 р.), тексти літургій («Служебник», 1639 р.), збірник молитов, або полуустав (1643 р.) та житія святих і описи чудес (т. зв. Сборники Косова і Афтаназія Кальнофійського). Часто передмови для книжок, що видавалися, писав сам митрополит. Він почав укладати православний катехизм. Запропонований ним текст став предметом засідань синоду в Києві у вересні 1640 року. Катехизм отримав схвалення не тільки учасників цього синоду, але, після деяких поправок, був прийнятий православними патріархами на синоді у Ясах в 1643 році. Але через нестабільність Константинопольської церкви він не міг бути виданий за життя Могили. Натомість митрополит постарався видати в 1643 році в друкарні Лаври його скорочену версію під назвою: «Зібрання короткої науки про статті віри православно-католицької християнської, як вчить Апостольська Церква». Повний текст катехизму, визнаного в майбутньому за символічну книгу Православної Церкви, був виданий лише в 1667 році в Амстердамі у грецькому перекладі.

З ініціативи митрополита Петра Могили і, напевно, під його керівництвом була написана і видана в 1644 році детальна відповідь на книжку Кас'яна Саковича «Еranorthosis, або перспектива і виявлення помилок, ересі в грецькій деуніатській церкві...»(Краків, 1642), яка заатакувала православ'я. Ця відповідь під назвою «Litos, або камінь з праці правди святої церкви...» відкидала звинувачення Православної Церкви в тому, що в ній ніби поширюється кальвінізм, підкреслювала лояльність цієї Церкви щодо Речі Посполитої. В основі своїй ця праця була позбавлена полемічних акцентів щодо Римо-католицької Церкви, робила сильний наголос на незалежності Церкви від Папи Римського.

Останньою значимою справою Київського митрополита було зібрання та видання в 1646 році нових літургічних правил, тобто «Енхологон, або ж Требник». За своїм задумом ця праця мала бути точним відповідником католицького латинського ритуалу, з якого була взята і сама схема «Требника», а також деякі тексти молитов. Таким чином, митрополит

старався, щоб його Церква була не гіршою від Католицького Костелу з точки зору догматики та обрядовості.

Діяльність Київського митрополита, спрямована на інтеграцію та зміцнення Православної Церкви в Речі Посполитій, знаходилася під старанним спостереженням католиків. Чим більший авторитет мав Петро Могила серед одновірців, тим більше було домагань з боку католиків схилити його до ідеї церковної унії. Особливо прагнули цього уніати, сподіваючись, що разом з переходом до унії православного митрополита легше буде переконати об'єднатися з Уніатською Церквою і решту православних вірних у Речі Посполитій.

РОЗДІЛ V

МИТРОПОЛИТ ПЕТРО МОГИЛА ТА ІДЕЯ ЦЕРКОВНОЇ УНІЇ

Перші кроки у цій справі зробив Мефодій Терлецький, який на той час перебував у Римі. Він намовляв Папу дати згоду на проведення спільного уніатсько-православного синоду. Інші єпископи переконували польських можновладців, що покращання стосунків з Апостольською столицею збільшить їм допомогу у війні з Туреччиною. Шанси організувати спільний синод впливали і з прихильного ставлення митрополита Петра Могили до цих намірів. Його офіційна заява із схваленням ідеї унії була неможлива через побоювання козацьких виступів, тому такі розмови проводилися таємно. З листопада 1643 року Папа Урбан VIII вислав до короля, уніатської та католицької ієрархії, світських осіб листи, в яких визначав умови майбутньої унії. Того ж дня Урбан VIII надіслав листи до митрополита Петра Могили та чернігівського кастеляна Адама Киселя, в яких заохочував обох адресатів до об'єднання з Римським Костелом. До цього ж заохочували обох керівників Православної Церкви король Владислав IV, деякі магнати, латинські та уніатські єпископи.

Думки з цього приводу висловлював Владислав IV, співпраця якого з православним митрополитом під час підготовки до війни з Туреччиною зміцнилася. Одним з доводів цього може бути факт, що митрополит у вересні 1644 року просив Константинопольського патріарха звернутися до московського патріарха (на синоді) з повчанням про важливість лютеранського хрещення у зв'язку з клопотаннями польського короля стати посередником у справі шлюбу Вальдемара Христіана, сина данського короля, з царівною Іриною. У відповідь на заклик Папи у 1644 року виник анонімний унійний меморандум, який а посередництвом королівського сповідника, капуцина Валеріана Магні, був надісланий до Римської курії. Авторство цього меморандуму приписується митрополитові Петру Могилі та Адамові Киселю. Автори меморандуму гостро критикували Берестейську унію і пропонували власну концепцію поєднання Православної Церкви з Римським Костелом. Могила вважав, що в питаннях

віри не має суттєвих розбіжностей між грецькою та латинською церквами. Вони різняться між собою організаційною структурою та обрядом. Але обидві — рівні і апостольські. Берестейська унія у своїй основі не може бути зразком для об'єднання, бо бракує їй «чистих і світлих намірів». Поверхова єдність знищила тотожність східної Церкви. Проект Могили і Киселя відкидав модель Берестейської унії, який призвів до розходжень між церковною спільнотою та Константинопольським патріархом. Новий проект пропонував порозуміння духовних та світських осіб з Римом без розірвання стосунків з Царгородом. Отже, рішення про об'єднання повинні прийняти духовні і миряни. В умовах Речі Посполитої дискусію про об'єднання повинен провести синод шляхти і духовенства обох руських Церков, що має скликати сейм. Рішення цього синоду могли би бути основою для об'єднання.

Найважливішою проблемою у створенні єдиної Церкви митрополит Петро Могила вважав питання першості. На його думку, «грецька релігія є ортодоксальна і свята», тому, чи зможе вона визнати ідею примату влади єпископа Риму як наступника Святого Петра? Визнати це неможливо, протилежні пропозиції виключають будь-яке порозуміння. Могила бачить єдиний спосіб вирішити цю проблему — повернутися до джерел, тобто до первісної церкви.

Митрополит Петро Могила залишався вірний східному розумінню папської першості, не мислив категоріями безпосередньої залежності від Папи. Латинський патріарх не може мати безпосередньої юрисдикції щодо православних, підданих владі східних патріархів.

На думку Петра Могили, Руська Церква має залишатися і надалі східною Церквою з незміненою обрядовістю. Організаційно вона могла б підпорядковуватись Константинопольському патріарху та опосередковано Риму.

Перша реакція Риму на меморандум була прихильною. Конгрегація поширення віри визнала його як основу для подальших переговорів. Ставилася одна вимога: митрополита має затверджувати Папа. На черговому засіданні Конгрегації 16 березня 1645 р. була опрацьована спеціальна інструкція для нунція Яна де Тореса, в якій йому рекомендовано збирати думки щодо меморандуму в церковних та світських середовищах. При цьому підкреслювалось, що об'єднання православних з Римом має відбутися на засадах, запропонованих Апостольською столицею. Це практично означало відхилення меморандуму Петра Могили та Адама Киселя.

Одночасно з появою меморандуму в королівському середовищі з'явився і проект самостійного патріархату, хоча і підпорядкованого Папі, але такого, який зберіг би обрядову і організаційну незалежність. Оголошення унії мало відбутися на спільному уніатсько-православному синоді, скликаному королем. Постанови цього синоду були б затверджені сеймовою конституцією. Але і ці пропозиції Апостольська столиця визнала

як надто ризиковані для Католицького Костела. Виникли побоювання, що спільний уніатсько-православний синод міг би мати непередбачувані наслідки.

У період опрацювання унійних проектів на п'ятнадцяти місцевих сеймах прийнято інструкції і рішення про «заспокоєння грецької релігії». Вимоги православної сторони знайшли своє місце в проекті конституції 1645 року, котра не була прийнята через відстрочку її схвалення до наступного сейму.

Владислав IV, прагнучи схилити на свій бік людей «грецької віри», наказав старостам, щоб ті виконували постанови королівських комісій щодо розподілу святинь та надав ряд привілеїв братствам, церквам і монастирям. Прихильність короля виникала з необхідності мати козаків для війни з Туреччиною. Монарх пояснював своє позитивне ставлення до «віри грецької» відсутністю згоди Апостольської столиці на унійний синод та відхиленням меморандуму керівників Православної Церкви в справі церковної єдності. Використовуючи сприятливу атмосферу, православні послали на сеймі 1646 року висунули вимоги виконання постанов королівських комісій про передачу їм жидачівського монастиря та сокальської церкви. Розгляд цих вимог був перенесений на наступний сейм. Одночасно нунцій де Торрес 20 листопада 1646 року інформував Конгрегацію поширення віри про новий універсальний унійний проект, яким були б охоплені всі русини. Цей проект виник у порозумінні з королівським канцлером Юрієм Оссолінським та архієпископом гнезнінським Матеушом Любенським. Наприкінці свого листа нунцій просив інструкцій в цій справі. Ці нові ініціативи в справі унії збіглися зі смертю митрополита Петра Могили 6 січня 1647 року.

У заповіті, виконавцями якого він призначив трьох тогочасних православних сенаторів: Адама Киселя, Олександра Огінського і Богдана Статкевича, а також свого брата Моісея Могилу та ігумена київського монастиря св. Миколая Ісайю Козловського, він залишав більшу частину свого маєтку (в т.ч. землі) своєму братові Моісею. Щедро нагородив і Печерський монастир, зокрема Київську колегію, якій передав в т.ч. і свою бібліотеку. Певну суму призначив для підтримки монастирів у Скіту (на Покутті), Міжгір'ї, Крехові, Мгарі, Угомиках і Густині, які не мали постійних доходів.

Католики і уніати прагнули використати смерть митрополита Петра Могили для підпорядкування своїй юрисдикції Православної Церкви. Двічі Конгрегація поширення віри на своїх засіданнях 1 та 3 квітня 1647 року вела дискусії про те, як схилити русинів до унії після смерті Петра Могили. Апостольська столиця висловлювала свій погляд на це: на вакантну посаду митрополита слід призначити уніата, закрити православні церкви, а вірних приєднати до Уніатської Церкви. Всупереч цим бажанням православне духовенство і шляхта навесні 1647 року провели вибори митрополита. Ним був обраний мстиславський владики Сильвестр Коссов. Владислав IV

зволікав з його затвердженням під впливом неприхильної реакції нунція на цю подію, вишукуючи інше рішення. Скликаний королем у Вільно 25 квітня 1647 року з'їзд православної спільноти ухвалив меморандум до Папи, який був повторенням меморандуму митрополита Петра Могили. У травні зосереджена у Вільно православна і уніатська шляхта затвердила пункти нового проекту. До нього православні внесли поправки щодо вчення про походження Святого Духа і заявили про залишення під юрисдикцією Константинопольського патріарха. Одночасно було визнано і верховенство Папи. Ці уточнення Рим відкинув, розраховуючи на повне підпорядкування собі православних. Владислав IV, незважаючи на відсутність згоди Апостольської столиці, видав Сильвестру Коссову привілей на посаду митрополита через свої побоювання козацьких виступів. На травневому сеймі 1647 року ухвалено конституцію «Релігія грецька», яка зобов'язувала короля до втілення в життя «Пунктів задоволення» та підтвердила рішення в справі королівських комісарів і перемиського владики. На цьому ж сеймі прийнято конституцію про руських священників, які є як в унії, так і поза нею», котра повертала право призначати священників у церкви та визначала спосіб отримання від них належних коштів.

Після закінчення сейму король ще раз розглянув справу унії. Для цього він провів кілька розмов з керівниками Православної Церкви: митрополитом Сильвестром Коссовим, брацлавським воєводою Адамом Киселем, київським кастеляном Максиміліаном Бжостовицьким. Король прагнув притишити протести Риму щодо призначення православного на посаду Київського митрополита. Під час тих розмов виник проект спільного православно-уніатського з'їзду у Варшаві, призначеного на 15 липня 1648 року. Нунцій де Торрес, довідавшись про це, написав 12 березня до Риму прохання про спеціальні інструкції, причому він підкреслював власну ініціативу короля в цій справі. Як і в попередніх випадках, Апостольська столиця і цього разу негативно зреагувала на нові пропозиції спільного з'їзду. Про це свідчать постанови Конгрегації від 20 квітня і 1 травня 1648 року, котрі повністю відкидали проект унії всіх русинів.

Смерть короля Владислава IV і вибух повстання під проводом Богдана Хмельницького перекреслили плани унії «Русі з Руссю». Смерть толерантного володаря, який керувався інтересами держави, загальмувала впровадження в життя «Пунктів задоволення» та загострила конфесійні відносини в Речі Посполитій. Унійні проекти, висунуті королем або його оточенням, були спробою створити загальний конфесійний мир у країні. Владислав IV розумів складність релігійного питання на сході держави. В період елекції король зумів отримати підтримку іновірців і протягом свого панування користувався серед них загальною шаною. Міжнародна ситуація в країні змусила його шукати визнання серед православних і протестантів. Політику короля сприймала значна частина католицької ієрархії, але її не схвалювала Апостольська столиця, для якої головною метою було збереження свого впливу на руських землях. Вацлав Гриневиц звертає увагу

на зміни позиції Православної Церкви в цей період щодо локальних уній. За словами католицького теолога, «Флоренська унія двісті років пізніше була більш сприйнятна, і відношення до неї було більш прихильне серед православних греків, ніж у період після цієї події. В цьому світлі дуже важливою була позиція грецької ієрархії, котра в XVII столітті була в змозі визнати і толерувати ці індивідуальні ініціативи та локальні тенденції у напрямі нової єдності. Петро Могила, який добре знав ці тенденції, після довгої опозиції щодо Берестейської унії заризикував запропонувати свій проект автономного патріархату русинів і знайшов підтримку як серед духовенства, так і серед світського оточення». Проте треба пам'ятати про те, що анонімний меморандум не був розповсюджений та *de facto* не визнаний Римом. Усвідомлення греками потреби єдності, хоча і виникало з розуміння єдності Христової Церкви, як і у перших християн, в реальних умовах Європи XVII століття відкидало відомі вже зразки Флоренської та Берестейської уній. На інше вирішення цього питання не хотіла погодитись Апостольська столиця.

ВИСНОВКИ

З моменту проголошення Берестейської унії головним прагненням православних у Речі Посполитій було повернення всіх прав неуніатській Церкві. Ці прагнення реалізувалися лише після смерті Сигизмунда III, котрий до кінця життя непохитно підтримував унію. Розпочатий в 1632 році період безкоролів'я підніс значення конвокаційного та елекційного сеймів, які проходили в той період. Під час засідань сеймів виступали і православні зі своїми вимогами. Вони зустрілись з прихильністю королевича Владислава, який прагнув отримати корону. Королевич старався робити все, аби зберегти спокій в державі і не відкладати термін коронації, Тому-то православні і отримали обіцянки виконати їхні вимоги. Обіцянки ті, хоча з певним спротивом, справді були виконані. У 1633 році була затверджена православна ієрархія, а в 1635 році сейм погодився і на часткову передачу православним статків, які належали до тих пір уніатам. На політику поступок православним вплинула, мабуть, війна з Росією (1632—1634) рр., яка живила надії Владислава на владу в цій державі. Але коли ці плани зруйнувалися, король почав менш прихильно ставитися до православних у Речі Посполитій. Проте це не загальмувало процес відродження Православної Церкви. Ця Церква була реорганізована. Перевагу набули тенденції централізації. Дійшло до прямого підпорядкування духовенства і братств митрополитові. Важливу роль у цьому відіграла особистість нового керівника православних — митрополита Петра Могилы. Приймаючи від попередників розхитану Церкву, в якій часто вирішальний голос мали світські особи, він розпочав дії, спрямовані на зміну тогочасної ситуації. Зразком для нього були порядки в тогочасному Католицькому Костелі. Він не зупинився на реорганізації самої церковної адміністрації Дбав він і про

піднесення морального рівня та освіченості духовенства і світських вірних. Для цього він провів реорганізацію православних шкіл та видавничої діяльності. При цьому митрополит Петро Могила використав специфічне розташування тогочасного Києва. Місто віддалене від головних осередків католицизму, розміщене на периферії Речі Посполитої неподалік козацьких центрів, переживало в 1632 — 1646 роках справжній розквіт. Петро Могила, вносячи свій вклад у відновлення київських святинь і підтримуючи місцеву колегію, перетворив Київ на справжню столицю православ'я в Речі Посполитій. Власне тому за часів Владислава IV православ'я в його державі пережило період дійсного розквіту, якого вже після смерті митрополита Петра Могили воно не знало аж до падіння польської держави.

ЗМІСТ

Вступ

Розділ I. Становище Православної Церкви в Речі Посполитій в 1596—1631 роках

Розділ II. Боротьба за легалізацію Православної Церкви в 1632-1633 роках

Розділ III. Становище Православної Церкви в Речі Посполитій в 1632-1646 роках

Розділ IV. Діяльність митрополита Петра Могили

Розділ V. Митрополит Петро Могила та ідея церковної унії.

Висновки